

STAROVĚKÝ EGYPT

Břetislav Vachala

OBSAH

Historie a kulturní tradice	422
Sexualita, erotika a láska v reálném životě	435
Sexualita, erotika a láska ve výtvarném umění	452
Sexualita, erotika a láska v krásné literatuře	458
Literatura	465

Historie a kulturní tradice

Území, kde vznikla a po celá tisíciletí se rozvíjela staroegyptská civilizace, tvořilo pouze úzké nilské údolí, sevřené na východě horami Východní (Arabské) pouště a na západě rozlehlými písečnými pláněmi Západní (Libyjské) pouště, a široká bažinatá nilská delta, ležící mezi dnešní Káhirou a Středozemním mořem. Tuto oblast s úrodnou černozemí staří Egyptané vždy považovali za svoji skutečnou a jedinou domovinu a výstižně ji také nazvali „Černou zemí“ (*Kemet*), na rozdíl od přilehlých nehostinných pouští „Červené země“ (*Dešret*).

Svůj zvláštní přírodní ráz získal Egypt v době přibližně před 25 000 lety, kdy došlo k dlouhodobým podnebním změnám v celé severovýchodní Africe a kdy se země napojila na srážkovodní systém mohutné sopečné Etiopské vysočiny. A právě díky zdejšímu jarnímu tání sněhu a prudkým deštům se veletok Nil začal pravidelně vylévat ze svých břehů a po dobu čtyř měsíců v roce (od června do září) zaplavoval celé své údolí v Egyptě až po oblast delty. Obrovské přívaly vod s sebou rok co rok přinášely tmavé úrodné bláto a hlínu se zbytky organických látek, představujících kvalitní přírodní hnojivo, což vedlo k zavlažování a zúrodnování nilských břehů.

A právě zde, v záplavové nížině nilského údolí, se začalo již v 7. tisíciletí př. n. l. rozvíjet zemědělství, vyznačující se především usedlým způsobem života, obděláváním půdy, pěstováním obilí, chovem dobytka a výrobou keramiky. To byl základ neobyčejně rychlého hospodářského a kulturního vzestupu staroegyptského státu. Bezprostřední vztah mezi řekou Nilem a egyptskou zemí dobře vystihl řecký historik Hérodotos, jenž před

téměř 2 500 lety přilehavě nazval Egypt „darem Nilu“. Každoroční nilské záplavy zasáhly zcela přirozeně do života a myšlení obyvatel Egypta a dá se říci, že také určily jejich pravidelný životní rytmus. Obyvatelé země byli především zemědělci, a byli tedy plně závislí na úrodě, dané výškou záplavy. Po opadnutí vody byla země obdělána a oseta, přičemž sklizeň musela být ukončena ještě před příchodem následující záplavy. Teprve z konce 3. tisíciletí př. n. l. pocházejí písemné zprávy o budování zavlažovacích zařízení, kanálů a stavidel, takže počátky umělého zavodňování v Egyptě klademe až do tohoto období.

Jelikož starověcí obyvatelé Egypta byli tolik závislí na Nilu a jeho životodárné záplavě, není divu, že si tuto řeku zbožštili a hojně ji uctívali, právě tak jako slunce, nebe, zemi a přírodní síly.

Nejstarší státní útvar na půdě Afriky nebyl založen jediným správním rozhodnutím, jedinou rozhodnou bitvou ani zásahem zvenčí. Vznik staroegyptského státu byl naopak výsledkem dlouhého, složitého společensko-hospodářského vývoje, jehož počátky sahají hluboko do pravěku a jenž vyvrcholil ve 4. tisíciletí př. n. l.

Jih a sever země (Horní Egypt a Dolní Egypt) se tehdy od sebe lišily v mnoha směrech. Hlavní rozdíl spočíval v tom, že v hornatém Horním Egyptě převládala společnost lovců a kočovníků, zatímco v nížině a bažinách Dolního Egypta (delty) žili usedlí zemědělci. Podnět k vytvoření jednotného egyptského státu na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. vzešel z Horního Egypta, odkud se postupně také šířila moc místních vládců směrem na sever i na jih. Poslední hornoegyptský vládce Štír rozšířil svou moc až k dnešní Káhiře a jeho

3 Anonym, „Písařská paleta“, kolem roku 2300 př. n. l., 6. dynastie, travertin, délka 25,5 cm, šířka 3 cm, výška 1,3 cm, naleziště: Intiho hrobka v jižním Abúsíru, uloženo: terénní sklad nálezů Nejvyššího výboru památek v Abúsíru (nálezové číslo: 141/JJ/2002 A, B, registrační číslo: 2537 A, B), Egypt.

Písařská paleta s podlouhlou prohlubní k uložení rákosových per a dvěma jamkami na černé a červené barvivo byla základní pomůckou staroegyptského písaře, jenž byl předurčen, „aby řídil činnost všech lidí“. Palety byly obvykle zhotovovány ze dřeva. V tomto případě byla travertinová písařská paleta s popsaným zasunovacím víčkem součástí posmrtné výbavy „písaře královských dokumentů“ Intiho (muž stejného jména jako majitel celého hrobového komplexu, avšak jiná osoba), jehož hrobku objevila česká expedice v roce 2002.

egyptštině) uvádějí místa jejich původu. Pozoruhodné je to, že se zde objevují i názvy měst ležících ve vzdálené nilské deltě (například Búbastis nebo Bútó), což znamená, že dané a tributy byly z Dolního Egypta dodávány hornoegyptskému vládci do Abydu již v době okolo roku 3300 př. n. l. Do této doby se zároveň posunuje znalost písma dávných Egyptanů – s tím, že jeho počátky mohou přirozeně sahát ještě dále do minulosti. Tyto nálezy také prokazují hlavní důvod a předpoklad vzniku hieroglyfického písma – potřebu vládcovy administrativy zaznamenat důležité údaje hospodářského rázu. K tomu záhy přistoupila i potřeba navždy zachytit významné historické události a nutnost zapsat závažné texty týkající se kultu bohů a zádušního kultu zemřelých (obr. 3).

Neochvějná víra v trvalý posmrtný život, podobající se životu na zemi, která vždy byla základem

egyptských náboženských představ, vznikla v Egyptě dávno v předdynastických dobách. Předpokladem věčného a dokonalého života na onom světě byl především řádný a bezúhonný život dočasněho muže nebo ženy na zemi a zdárné absolvování obávaného Usirova posledního soudu, při němž byly pečlivě posuzovány všechny pozemské skutky zemřelého.

Když před 2500 lety označil „otec dějepisu“ Hérodotos Egyptany za nejzbožnější lidi starověku, měl tím na mysli, jak náboženství v Egyptě hluboko proniklo do lidského myšlení a jak se promítlo do veškeré lidské činnosti. Po celé zemi se stavěly chrámy, svatyně a kaple, kde se denně uctívala božstva a kam se jim přinášely bohaté obětiny jídel, nápojů, látek, olejů, kadidla a mastí (obr. 4).

Mezi egyptskými božstvy byla zvláště významná ta, která ztělesňovala slunce, nebe, zemi,

Nil a různé přírodní síly. Důležitá byla božstva spojená s představami o posmrtném soudu a posmrtném životě vůbec. Kněží daného boha se přirozeně snažili „pomoci“ svému božstvu tím, že vypracovávali příslušné náboženské spisy a vytvářeli koncepce vzniku světa, v nichž prohlašovali právě svého boha za stvořitele světa. A tak byl za stvořitele považován například v Mennoferu Ptah (obr. 5), ve Vesetu Amon nebo na Elefantině Chnum. Partnerkou boha stvořitele (mužského principu) byla vždy jeho manželka (ženský princip), s níž zplodil syna nebo dceru. Společně pak tvořili boží trojici, v níž byli zařazeni ve vztahu: otec – matka – syn/dcera. V uvedených případech tedy: Ptah – Sachmet – Nefertem; Amon – Mut – Chonsu; Chnum – Satet – Anuket.

Nejvýznamnější egyptská kosmogonická koncepce takzvané Enneady, Devatera bohů, vznikla v Héliopoli pravděpodobně již v době sjednocení Horního a Dolního Egypta. Podle ní prapůvodní bůh Atum sám ze sebe masturbací vlastní rukou zplodil dvojici: Šu, jenž zosobnil vzduch a vlhkost,

a Tefnut, která byla vůbec první ženskou bytostí. Oba spolu dali život bohu země Gebovi a bohyni nebes Nut. Jejich otec Šu potom vyzvedl Nut od Geba, čímž oddělil oblohu od země (obr. 6). Potomky Geba a Nuty byli Usir, Eset, Sutech a Nebthet, kteří vytvořili dvě manželské dvojice (obr. 7).

Usirův kult patřil v Egyptě mezi nejstarší a zároveň nejrozšířenější. Usir byl hojně uctívaným bohem půdy, vody a rostlinstva a za své spravedlivé pozemské vlády prý naučil Egyptany zemědělství a řemeslům a dal jim zákony. Jeho manželkou byla bohyně Eset, s níž měl později syna Hora. Na Usirovu oblibu však žárlil jeho bratr Sutech, jenž ho také lstivě zavraždil, a teprve po dlouhých bojích se Horovi podařilo Sutecha porazit a znovu získat pozemské království, jehož se po Usirově vraždě zmocnil závistivý Sutech. Hor Usirovo tělo nabalzamoval a příslušné pohřební obřady provedl bůh mumifikace Anup, vyslaný slunečním bohem Reem. Tím umožnil mrtvému Usirovi věčný život na onom světě. Bůh nebe, slunce a světla Hor se nakonec stal božským vládcem Egypta, zatím-

4 Anonym, „*Tabulka sedmi posvátných olejů*“, kolem roku 2300 př. n. l., 6. dynastie, zeleně malovaná travertinová tabulka je vsazena do vápencové základny, rozměry tabulky: 20x7,5x2,5 cm, rozměry základny: 23x11x4 cm, naleziště: Intiho hrobka v jižním Abúsíru, uloženo: terénní sklad nálezů Nejvyššího výboru památek v Abúsíru (nálezové číslo: 132/JJ/2002 A, B, registrační číslo: 2536 A, B), Egypt.

Tabulka s názvy sedmi posvátných olejů a symbolickými jamkami pro tyto oleje byla luxusní součástí pohřební výbavy ve druhé polovině období Staré říše (v Gíze, Abúsíru a Sakkáře). Symbolicky byla použita již během pohřebního rituálu v hrobce. Pak byla uložena do podzemní pohřební komory a zesnulému měla magicky zajistit dostatek těchto olejů na onom světě a možnost regenerovat jimi tělo. Tato tabulka patřila „písaři královských dokumentů“ Intimu. Jelikož oleje dosud nebyly spolehlivě identifikovány, použijeme následujícího překladu: 1. sváteční olej, 2. mátový (?) olej, 3. borový olej, 4. olej, 5. olej, 6. prvotřídní cedrový olej, 7. prvotřídní libyjský olej.

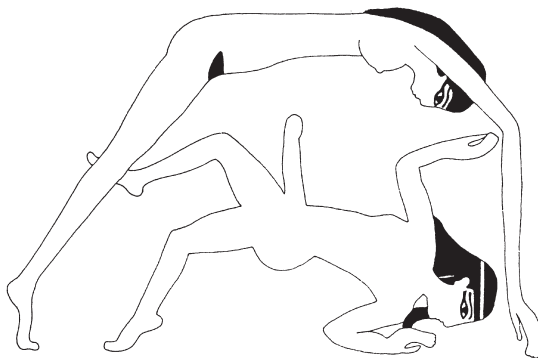

co jeho zavražděnému otci připadla úloha mocného a věčného vládce říše mrtvých (obr. 8). Bratrovrah a násilník Sutech se naopak stal obávaným bohem bouří a moře a pánem pouště.

Předpokladem věčného posmrtného života bylo co nejvěrnější uchování těla a podoby zesnulého prostřednictvím mumifikace. Ta nebyla pouhým konzervováním mrtvého těla, nýbrž celým procesem, který měl napodobit mumifikaci boha Usira (obr. 10). V Egyptě existovaly podle Hérodota (*Dějiny*, II. kniha, kap. 86–89), jenž před 2500 lety navštívil a popsal tuto zemi, tři základní způsoby mumifikace, které se lišily dokonalostí provedení a cenou. V této souvislosti zaznamenal i případ sexuálního excesu – nekrofilie: „(...) Ženy význačných mužů nedávají hned balzamovat, jak zemrou, a také ne takové, které jsou velmi krásné nebo které něčím vynikaly. Ty odevzdávají balzamovačům teprve třetí nebo čtvrtý den. Dělají to proto, aby se balzamovači s těmi ženami nepouštěli do soulože. Byl totiž jeden přistižen, že souložil s čerstvou mrtvolou, a udal ho jeho druh v povolání. (...)“

Mumifikaci prováděli ve zvláštních dílnách mumifikátoři, kteří měli dobré znalosti o konzervačních vlastnostech používaných látek a ovládali různé techniky. Nikdy přitom nebyli žádnými vyvrheli společnosti, nýbrž zvláštní kategorií kněží. Vlastní mumifikace spočívala v odstranění mozku, vyjmutí vnitřností z těla (kromě srdce a ledvin), jeho naplnění vonnými látkami, posleze ozdobení šperky, zavinutí do lněných obinadel a nakonec uložení do dřevěné rakve a kamenného sarkofágu. Vyňaté vnitřnosti se ukládaly do čtyř zvláštních kamenných nádob (takzvaných *kanop*) (obr. 9).

Již v předdynastické době začali Egypťané nad hroby vršit písek a takto vytvářeli mohyly, které obkládali cihlami. Na jedné straně tím lépe ochránili těla zemřelých před zvěří a zloději, na druhé

6 Anonym, „Geb a Nut“, kolem roku 1000 př. n. l., 21. dynastie, překres kresby na papyru, 8x10 cm, naleziště: oblast Vesetu, Egypt, uloženo: Britské muzeum (č. 10 008), Londýn, Anglie.

Na mytologickém papyru je zobrazena prapůvodní dvojice boha země Geba a bohyně nebe Nut, kteří byli zachycováni v lidské podobě a považováni za bájně předky egyptských faraonů.

straně napodobili prapahorek, který se podle jejich představ o stvoření světa vynořil jako první z pravodstva. Hroby postupem doby získávaly jiné podoby a rozměry. Na počátku vývojové řady byl jednoduchý pohřeb v mělké jámě, později lavicovitá hrobka (takzvaná *mastaba*) s nadzem-

7 Anonym, „Usir a Eset“, kolem roku 600 př. n. l., 26. dynastie, víko pohřebního sarkofágu, černá žula, délka 230 cm, naleziště: neznámé, uloženo: Egyptské muzeum (JE 87297b), Káhira, Egypt.

Víko sarkofágu zdobí zobrazení ležícího boha Usira s příslušnými atributy (dlouhým přiléhavým pláštěm, vousy, korunou na hlavě, žezlem a dýtkami v rukou) a jeho manželky Esety v podobě sokola.

<

5 Anonym, „Bůh Ptah a faraon Senvosret I.“, kolem roku 1960 př. n. l., 12. dynastie, detail jemného reliéfu ze Senvosretova vápencového pilíře, celková výška pilíře 434 cm, naleziště: Karnak, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (JE 36 809), Káhira, Egypt.

Menoferský bůh stvořitel Ptah objímá panovníka Senvosreta I., jenž je chráněn kobrou zobrazenou na jeho čele.

ními a podzemními prostorami, na jejím konci potom velkolepá pyramida.

Až v době Nové říše byli panovníci pohřbíváni ve skalních hrobkách v Údolí králů, které tvořila soustava schodišť, chodeb, šachet, místností a sá-

8 Anonym, „Hor stojící na dvou krokodýlech“, přibližně 300–150 př. n. l., Ptolemaiovská doba, břidlice, 44x26 cm, naleziště: Alexandrie, uloženo: Egyptské muzeum (CG 9401), Káhira, Egypt.

Ústředním motivem stély je mladý bůh Hor, jenž stojí na dvou krokodýlech a v rukou drží hady, štiru, antilopu a lva. Nad ním je hlava trpasličího boha Besa. Stéla byla mocným talismanem proti kousnutí, uštknutí a napadení nebezpečnými zvířaty. Na stély tohoto oblíbeného typu (tzv. *cippi*, singulár *cippus*) se lila voda, jež poté byla považována za léčivou. Myšlenka připomíná mýtus o bohu Usirovi a jeho synovi a mstiteli Horovi, který prožil dětství v bažinách nilské delty a porazil všechny nepřátele. Vydatnou pomocnicí mu byla jeho matka Eset.

lů směřujících do pohřební komory s kamenným sarkofágem. Všechny stěny, stropy a pilíře byly popsány hieroglyfickými nápisy obsahujícími zvláště náboženské texty a vyzdobeny jedinečnými malbami čerpajícími tematiku opět ze staroegyptských náboženských představ. Teprve od 21. dynastie (po roce 1078 př. n. l.) byly hrobky faraonů umísťovány do areálu nejvýznamnějšího chrámu sídelního města.

Jednotlivými principy celého egyptského náboženství vždy zůstával pouze vládnoucí panovník, který byl považován za boha žijícího na zemi a za garanta správného chodu a bezpečí pozemského světa, a kult božstev vyžadující jejich každodenní uctívání a obětování v chrámech (obr. 11–18). Jediným vládcem, který zasáhl do tohoto ustáleného schématu, byl ve 14. století př. n. l. Amenhotep IV. (Achnaton), jenž podle předem pečlivě připraveného plánu uskutečnil radikální reformu náboženství, státní správy, umění a jazyka (obr. 19). Zavedl uctívání jediného slunečního boha Atona, kterého nechal znázorňovat jako sluneční kotouč, z něhož vyzařují životodárné paprsky zakončené lidskýma rukama a určené všem bytostem bez rozdílu ve všech zemích. Achnaton („Vtělení Atona“) tedy zavedl monoteismus a sám se prohlásil za Atonova zvěstovatele a jediného prostředníka mezi bohem a lidmi. Jeho Aton přitom ztělesňoval život, světlo, harmonii a lásku.

Své upřímné vyznání slunečnímu bohu Achnaton sám literárně zpracoval v podobě *Chvalozpěvu na Slunce*. Hymnus dodnes patří ke skvostům světového písemnictví; je psán hieroglyfickým písmem a novoegyptštinou – hovorovým jazykem Nové říše, který Achnaton povýšil na spisovný; je vytesán do stěny skalní hrobky velekněze Aje (po Achnatonově smrti zastával úřad vezíra, vládl za nezletilého Tutanchamona a nakonec sám nastoupil na trůn) v Achetatonu (dnešní Tell el-Amarně ve středním Egyptě). Jeho text zní:

>

9 Anonym, „Štíří bohyně Selket“, kolem roku 1320 př. n. l., 18. dynastie, zlacené dřevo, výška 90 cm, naleziště: Tutanchamonova hrobka v Údolí králů, na západním břehu Nilu proti dnešnímu Luxoru, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (JE 60 686), Káhira, Egypt.

Selket, jedna z ochranných bohyň zemřelých, střeží Tutanchamonovu skříň na kanopy (nádoby s vnitřnostmi zemřelého).

Achnaton: *Chvalozpěv na Slunce*

(kolem roku 1350 př. n. l.)

Krásně vycházíš v záři
na nebeském obzoru,
ty žijící Slunce, jež poskytuješ život!
Vycházíš na východním obzoru
a naplňuješ všechny země svojí krásou.
Jsi působivé, mocné a třpytivé,
vysoko nad všemi zeměmi.
Tvé paprsky pronikají do zemí, stejně jako
tvoje tvořivá síla:
jako Re je dosáhneš
a podrobíš pro svého milovaného syna.
I když jsi tak vzdálené, tvé paprsky jsou na zemi,
i když jsi vidět, tvé putování nelze poznat.
Když se odebereš k západnímu obzoru,
země se ocitne ve tmě,
v říši smrti.
Lidé spí v ložnicích s hlavami zakrytými,
jedno oko nevidí druhé.
A kdyby jim ukradli všechny věci pod hlavou,
ani by o tom nevěděli.
Všechny šelmy vycházejí ze svých doupat,
všechna havěť bodá.

10 Anonym, „Rituální mumifikace“, kolem roku 1250 př. n. l., 19. dynastie, nástěnná malba v hrobce, 50x70 cm, naleziště: Sennedžemova hrobka, Dér el-Medína, Egypt.

Kněz s maskou šakalího boha zemřelých Anupa se sklání nad mumii a rituálně provádí mumifikaci.

Tma je jako hrob:
země je tichá,
neboť její stvořitel odpočívá na obzoru.

Jakmile ráno vyjdeš na obzoru,
zazáříš, ty denní Slunce.
Zaháníš tmu a vysíláš paprsky
a Obě země mohou denně slavit svátek.

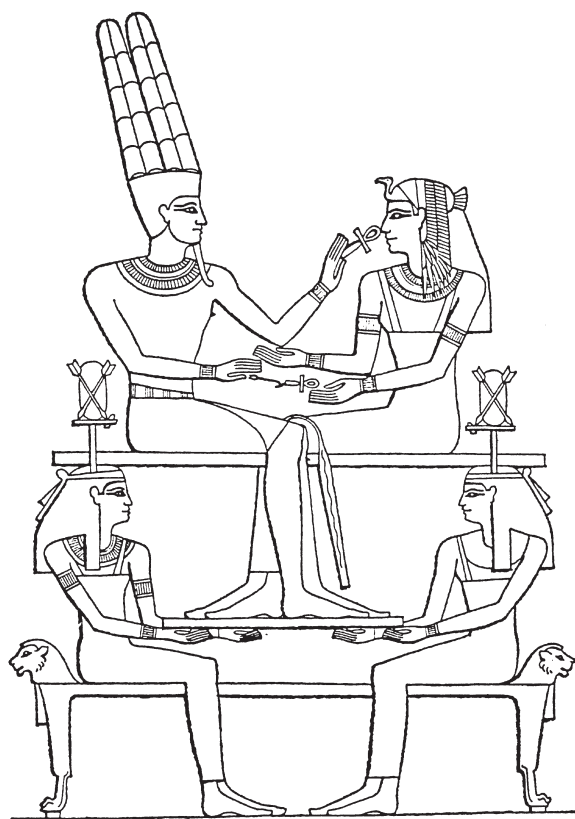

11 Anonym, „Sousoší panovníka Menkaurea s bohyní lásky Hathorou (po jeho pravici) a božstvem 17. hornoegyptského (Šakalího) kraje“, kolem roku 2480 př. n. l., 4. dynastie, břídlíce, výška 92,5 cm, naleziště: Gíza, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (JE 40 679), Káhira, Egypt.

V bohyni Hathoře bývá spatřován portrét hlavní panovníkovy manželky Chamerernebtej II.

Kdo má nohy, probudí se: díky tobě
lidé vstávají,
myjí se a oblékají
a zdviženými pažemi tě uctívají, protože ses
objevilo v záři.
Celá země se pustí do práce.

Dobytěk se uspokojuje svou krmí,
stromy a rostliny rostou.
Ptáci vylétají z hnízd
a křídly tě zdraví.

12 Anonym, „Královna Ahmose s králem bohů a pánem trůnů Obou zemí Amenreem v intimní chvíli“, kolem roku 1470 př. n. l., 18. dynastie, překres malovaného vápencového reliéfu, výška 165 cm, šířka 112 cm, naleziště: zádušní chrám královny Hatšepsuty v Dér el-Bahrí, Egypt.

Velice decentně naznačené spojení královny Ahmose s bohem Amenreem, který na sebe vzal podobu jejího královského manžela Thutmose I. a zplodil s ní královnu Hatšepsutu. Mytické spojení je naznačeno poskytnutím symbolu života Ahmosinu nosu a předáním symbolů života a zdraví královniným rukám. Sedící pár podpírají dvě bohyně zosobňující a propůjčující ženskou plodivou sílu.

Zvěř skáče
a vše, co odlétá a přilétá,
žije, neboť pro ně vycházíš.
Lidé se plaví po proudu i proti proudu;
všechny cesty jsou otevřené,
protože jsi vyšlo v záři.
Ryby v řece
před tebou vyskakují,
neboť tvé paprsky pronikají i do moře.

Díky tobě se v ženě vyvíjí semeno,
z něhož vytváříš lidi.
Udržuješ při životě syna v matčině lůnu
a konejšíš ho, když pláče.
Opatruješ ho v matčině lůnu
a dodáváš mu dechu,
neboť chceš zachovat naživu vše, co jsi stvořilo.
A když vyjde z lůna
a sám začne od prvního dne dýchat,
otevřeš mu ústa a postaráš se o něho.

13 Anonym, „Bůh Amenre a faraon Senvosret I.“, kolem roku 1960 př. n. l., 12. dynastie, detail výzdoby vápencové Senvosretovy takzvané Bílé kaple v areálu karnackého chrámu, výška postav 45 cm, naleziště: Karnak, Egypt.

Bůh Amenre je zachycen v jeho aspektu boha plodnosti ve společnosti s faraonem Senvosretem I. jako králem Horního a Dolního Egypta.

Když se nevylíhlé kuře
ozve ve skořápce,
dodáš mu dechu, abys je udrželo při životě.
Po době, kterou jsi mu vymezilo,
rozbije vejce,
povstane z něho
a hned začne pítat.
A sotva se z něho dostane, už běhá po svých.
Kolik jsi toho jen stvořilo
a zraku je to skryté!
Jediné božstvo, jemuž není podobného!
Když jsi bylo samojediné, stvořilo jsi
podle svého zemi
s lidmi, stády dobytka a zvěří,
se vším, co je na ní a běhá po nohou,
se vším, co je ve vzduchu a létá na křídlech.

Všem zemím – Sýrii, Núbii
i egyptské zemi –
jsi přidělilo území a poskytlo obživu.
Jeden každý má co jíst a má určenou
dobu života.
Jazyky lidí se liší,
právě tak jako jejich vlastnosti –
i barvu pleti mají různou: tak jsi
odlišilo cizince.

Stvořilo jsi Nil v Západní říši
a přivádíš ho, jak si přeješ,
abys udrželo při životě lidstvo, jež jsi stvořilo:
jsi jeho pánem, který se s ním souží.
Pane všech zemí, jenž pro ně vycházíš,
denní Slunce, majestátné!

14 Anonym, „Bohyně Maat propůjčuje život vládci Sethimu I.“, kolem roku 1285 př. n. l., 19. dynastie, skica, která předcházela plánované malbě na stěně panovníkovy hrobky v Údolí králů, vápenec, stojící postavy jsou v životní velikosti, naleziště: hrobka faraona Sethiho I. v Údolí králů, na západním břehu Nilu proti dnešnímu Luxoru, Egypt.

15 Anonym, „Hold vládci podsvětí“, kolem roku 1250 př. n. l., 19. dynastie, detail nástěnné malby, postava je v životní velikosti, naleziště: hrobka královny Nefertari, Údolí královen, na západním břehu Nilu proti dnešnímu Luxoru, Egypt.

Slavnostně oděná královna Nefertari (manželka Ramesse II.) se supí korunou na hlavě vzdává hold vládci podsvětí Usirovi.

Všem vzdáleným zemím jsi poskytlo život.
 Vytvořilo jsi na nebi Nil, aby k nim sestupoval:
 a on se vlní mezi horami jako moře
 a zaplavuje jim pole u sídlišť.
 Jak znamenité jsou tvé úmysly, Pane věčnosti!
 Nebeský Nil dáváš cizím národům
 i pádící zvěři všech hornatých zemí.
 A Nil přichází ze Západní říše do Egypta.
 Tvé paprsky vyživují louky:
 když vycházíš, zelenají se a rostou, jak si přeješ.

Vytvořilo jsi roční období, aby mohlo růst to,
 co jsi stvořilo:

zimou, abys vše ochladilo,
 léto, aby tě vše pocítilo.
 Vyzdvihlo jsi nebe, abys na něm mohlo vycházet
 a abys pozorovalo vše, co jsi jako
 samojediné stvořilo.
 V podobě žijícího Slunce
 vycházíš a záříš,
 vzdaluješ se i přibližuješ.

Vytváříš miliony podob sebe, Jediného:
 města a vesnice,
 pole, cesty i řeky.

16 Anonym, „*Bûh Bes*“, období 330–30 př. n. l., Řecká doba, vápenec, výška 48 cm, naleziště: neznámé, uloženo: Egyptské muzeum (JE 35861), Káhira, Egypt.

Charakteristické znázornění ochranného trpasličího boha Bese se všemi jeho atributy (trpaslík s korunou z pštrosích per na hlavě, s dlouhými vlasy a mohutným plnovousem). Etymologie jeho jména je spatřována v egyptském slově *besa*, „střežit, chránit, hlídat“.

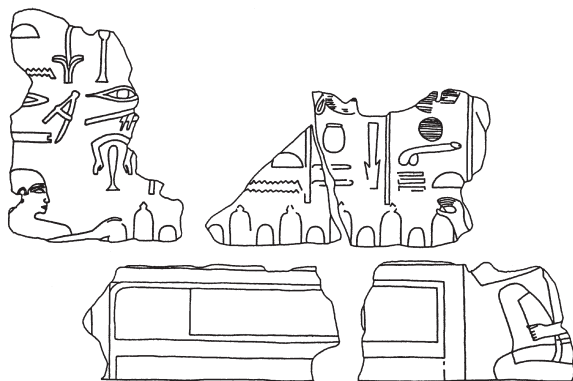

17 Anonym, „*Bohyně Beset*“, kolem roku 1250 př. n. l., 19. dynastie, kresba na vápencovém ostraku, výška 12,7 cm, naleziště: Dér el-Medína (?), uloženo: Egyptské oddělení Muzea antiky (č. BS Ae 1007), Basilej, Švýcarsko.

Vzácné zobrazení bohyně Besety, ženského protějšku boha Besa. Okřídlená bohyně s démonickým vzezřením je znázorněna s péřovou korunou, dlouhými vlasy, lvíma ušima a ocasem. Jejími dalšími atributy jsou dva rozvinuté papyrové květy jako symboly plodnosti, mládí, svěžesti a zdraví. Beset – mocná ochránkyně dětí a odpuzovatelka zla – nabízí potravu ze svých prsů dvěma potomkům, jež navíc chrání silnými pažemi.

Každý zrak na tobě spočine,
když jsi nad hlavou, ty denní Slunce!
A třebaže odejdeš – a potom tě už nevidí
žádné oko,
jež jsi právě ty obdařilo vnímavostí –,
abys nemuselo hledět na své výtvary,
mám tě stále na paměti, neboť nikdo tě nezná
kromě tvého syna Nefercheprurea Vaenrea.
Jen jeho totiž seznamuješ se svými úmysly
a svou mocí!

Země povstává díky tobě,
neboť jsi ji stvořilo:
když vycházíš, žije se,
když zapadáš, umírá se.
Oči hledí na tvou krásu, když zapadáš;
veškeré práce ustávají, když mizíš na západě.
Když znovu vyjdeš, vše rozkvetne pro krále;
rovnováha vládne od okamžiku, kdy jsi
vytvořilo zemi.

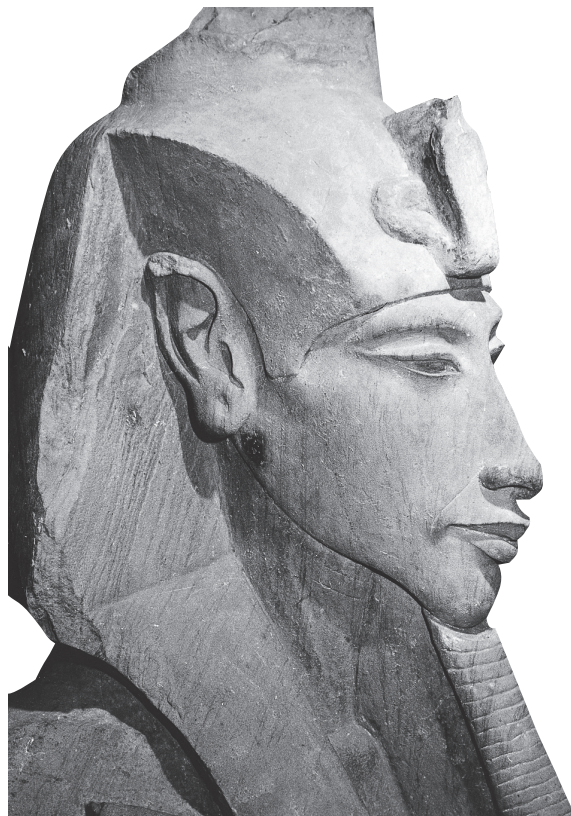

18 Anonym, „Hráčská scéna“, kolem roku 2440 př. n. l., 5. dynastie, vápencový reliéf, maximální rozměry 41,5x63,5 cm, naleziště: hrobka vezíra Ptahšepsese, Abúsír, Egypt.

Na fragmentech reliéfu, jež byly nalezeny českou expedicí v roce 1961 při výzkumu Ptahšepsesovy mastaby, jsou zobrazeni dva muži (muž vlevo je označen jako představený manikérů, zádušní kněz Mernesut) hrající deskovou hru *senet*. Tato oblíbená hra, jež se hrála pěti nebo sedmi vyššími a pěti či sedmi nižšími figurkami a spočívala v házení zdobených barevných hůlek (jež tak plnily funkci našich hracích kostek) a rychlejším překonání třiceti hracích polí, měla hluboký náboženský smysl, neboť symbolizovala v případě vítěze úspěšné zdolání obtížné a nebezpečné cesty podsvětím.

Zřídilo jsi vše pro svého syna, jenž z tebe vzešel,
krále Horního a Dolního Egypta, jenž žije
pravdou,
Pána Obou zemí Nefercheprurea Vaenrea,
syna Reova, jenž žije pravdou;
a pro milovanou Velkou manželku krále,
Paní Obou zemí Nefernefruaton Nefertiti,
jež žije a je mladá
na věky věků.

Amenhotep IV. (Achnaton) (kolem roku 1350 př. n. l.): *Chvalozpěv na Slunce*. In: Vachala, Břetislav (1986): Achnatonův chvalozpěv na Slunce. *Nový Orient*, roč. 41, 1986, č. 9, s. 280–281.

19 Anonym, „Busta Amenhotepa IV.“, kolem roku 1350 př. n. l., 18. dynastie, pískovec, část kolosální sochy, výška 153 cm, naleziště: Atonův chrám, Karnak, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (RT 29.5.49.1), Káhira, Egypt.

Typický portrét krále Amenhotepa IV. (Achnatona) pocházející z počátku jeho vlády. Zbytek této kolosální sochy objevil již v roce 1926 Henri Chevrier.

Sexualita, erotika a láska v reálném životě

Naplnit řádný a plnohodnotný život mohl dávný obyvatel země na Nilu jedině tak, že se důsledně řídil principem *maat* – ideálem mravního řádu v tehdejší společnosti, tak často zmiňovaným v egyptských textech. Princip *maat*, který zosobňovala dcera slunečního boha Rea Maat, znázorňovaná v podobě ženy s pštrosím perem na hlavě, zajišťoval správný chod veškerého dění, platný přírodní i společenský řád (obr. 20).

Dokonalý princip *maat*, jenž vznikl v okamžiku stvoření světa, zaručoval například pohyb souhvězdí, střídání tří ročních období (záplavy, pučení a žní), pravidelně se opakující životodárnou nilskou záplavu, život rostlin a zvířat, zrození a smrt. Na základě tohoto božího řádu se odvíjel celý lidský život, vytvářely se vztahy mezi mužem a ženou, existovaly společenské rozdíly mezi lidmi nebo se navzájem lišili příslušníci jednotlivých národů barvou pleti a jazykem, ale též vládl panovník, byla uctívána božstva v chrámech, vytvořila se hierarchie úředníků a kněží, byla dána platnost a nutnost dodržování zákonů, stanovila se výše daní a ustálila se pravidla chování. Lze tedy říci, že pojem *maat* zahrnuje naše pojmy „řád, pořádek, pravda, spravedlnost, dobro, právo, zákonost, morálka“.

V žádném egyptském textu se nedochovala definice pojmu *maat*. Nicméně Egypťané zřejmě přesně věděli, co to slovo znamená, a byli přesvědčeni, že se člověk může naučit zásady tohoto morálního kodexu, že je schopen osvojit si je a poté je uplatňovat ve své každodenní činnosti a v chování. Měla mu přitom pomáhat naučení – knihy obsahující rady do života. Tento literární útvar byl v Egyptě velice oblíbený a Egypťané se

mu horlivě a nepřetržitě věnovali po celá tři tisíciletí (3. až 1. tisíciletí př. n. l.) existence svého státu. Pochopením a dodržováním takové sbírky moudrých rad se člověk stal „rozvázným, vyrovnaným a klidným“.

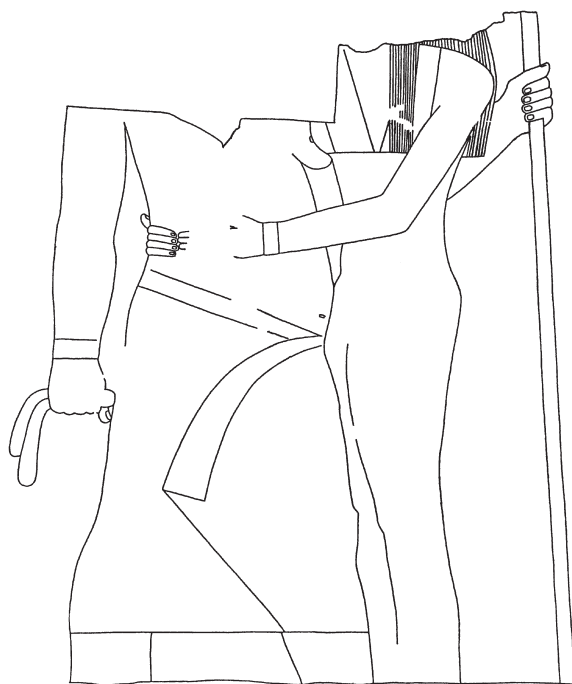

20 Anonym, „Manželé ve společnosti bohyně pravdy Maaty“, kolem roku 1150 př. n. l., 20. dynastie, nástěnná malba v hrobce, stojící postavy jsou v životní velikosti, naleziště: Iruneferova hrobka, Dér el-Medína, Egypt.

Bohaté oděvy manželů z jemného plisovaného plátna představují tehdejší ženskou a mužskou módu.

Každý Egyptan se měl snažit po celý život „kráčet po boží cestě“, což znamenalo řádně se chovat a dodržovat *maat* – závazný princip vyjadřování, jednání a chování, aby se mohl po smrti bez obav podrobit poslednímu soudu v síni Obou pravd před samotným vládcem onoho světa Usirem. Princip *maat* naplňoval například tím, že vzorně vykonával své povolání, nezneužíval svého postavení, byl neustále a za všech okolností věrný panovníkovi – bohu žijícímu na zemi, přinášel bohům stanovené obětiny, vydatně pomáhal slabým a chudým, miloval svoji manželku a svědomitě se staral o rodinu. Toto všechno je také obsaženo v životopisných nápisech, které si dávali tesat do stěn svých hrodek hodnostáři, úředníci a kněží.

V zásadách mravního řádu *maat* je pevně zakotvena láska muže a ženy a současně i rovnoprávné postavení obou, jež je charakteristické pro egyptskou společnost již v době stavitelů pyramid

21 Anonym, „Manželské objetí“, kolem roku 2510 př. n. l., přelom 4. a 5. dynastie, vápencový reliéf, výška ženské postavy je 108 cm, naleziště: hrobka vysokého vojenského úředníka Kaopera, jižní Abúsír, Egypt.

Součástí výzdoby severní stěny kaple hrobky armádního písaře Kaopera z doby přelomu 4. a 5. dynastie je tato jedinečná scéna představující korpulentního majitele mastaby v manželském objetí se svou ženou. Je zajímavé, že tento reliéf byl egyptologům znám z fotografií pořízených dávno předtím, než čeští egyptologové v roce 1991 objevili Kaoprovu vyloupenou a devastovanou hrobku.

22 Anonym, „Sousoší trpaslíka Seneba a jeho rodiny – manželky, syna a dcery“, kolem roku 2500 př. n. l., 4. dynastie, malovaný vápenec, výška 34 cm, naleziště: Gíza, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (JE 51 280), Káhira, Egypt.

Egyptan Seneb, jenž byl postižen chondrodystrofií, a tudíž měl trpasličí vzrůst, dosáhl v době vrcholné éry stavitelů pyramid významného společenského postavení. Byl správcem palácové tkalcovny a zastával důležité kněžské funkce. Senebova manželka Senetites, která sedí po jeho levici, byla dvorní dámou a kněžkou bohyň Hathory a Neity. Dílo představuje typickou ukázkou rodinného sousoší Staré říše.

(Stará říše, 2640–2155 př. n. l.). Dobře to dokazují nesčetné dochované hmotné památky i písemné prameny. Žena měla vážené postavení a zvláště byla ctěna v manželství jako manželka a matka. Rovnocenný manželský svazek a rodinný život byly pro Egyptany nade vše (obr. 21–29).

Starí Egyptané nepovažovali manželství za právní poměr, ale viděli v něm společenskou skutečnost. Manželství pro ně bylo pevným svazkem muže a ženy, který si oba přejí a který má trvat navěky, tedy i na onom světě. Hlavním účelem manželského svazku bylo zajištění a výchova potomků, kteří měli zaručit trvání rodiny. Dávni Egyptané měli opravdu výrazný smysl pro rodinu. Hlubo-

ký cit pospolitosti pojil Egyptana nejen s partnerkou, ale i s předky a potomky. V životopisných nápisech vytesaných do stěn soukromých hrodek se Egyptané velice často dovolávají svých slavných předků, na které jsou pyšní, a zmiňují se o svých potomcích. Takto zcela prakticky chápaný postoj k manželství je třeba měřit spíše společenskými než právními měřítky. Staroegyptskému manželství rovněž chybí náboženské „posvěcení“; nikde například nenacházíme příznaky toho, že by tu nějakým způsobem zasahovali kněží. Světská podstata a mimo právní oblast ležící původ manželství nám vysvětlují skutečnost, že Egyptané nikdy nevytvořili pro uzavření manželství nějaký formální akt. Pokud jsou v pozdějších textech obsaženy zprávy o svatbách nebo svatebních slavnostech, pak nejde o plnění nějakého příkazu,

23 Anonym, „Manželka vezíra Mehua Neferkaus, ozdobená lotosovými květy, doprovází svého muže při lovu ryb v papyrusové houštině“, kolem roku 2330 př. n. l., 6. dynastie, detail malovaného vápencového reliéfu, výška ženské postavy 27 cm, naleziště: Mehuova mastaba, Sakkára, Egypt.

Lotosové květy na hlavě královské dcery Neferkaus, s krásným jménem Iku, byly ve starém Egyptě – vzhledem k jejich otevírání se na den a uzavírání se a noření do vody na noc – důležitým symbolem zmrtnýchvstání a znovuzrození.

24 Anonym, „Vezír Mereruka naslouchá manželčině hře na harfu“, kolem roku 2300 př. n. l., 6. dynastie, malovaný vápencový reliéf, celkové rozměry scény 141x161 cm, naleziště: Mererukova mastaba, Sakkára, Egypt.

Ojedinelá intimní rodinná scéna představuje majitele hrobky, který sedí na lůžku ve společnosti své manželky, královské dcery Vatetchethor.

25 Anonym, „Žena svírá manželovu ruku“, kolem roku 2300 př. n. l., 6. dynastie, malovaný vápencový reliéf (detail), postavy jsou v životní velikosti, naleziště: hrobka vezíra Mereruky, Sakkára, Egypt.

nýbrž o oznámení uzavření manželského svazku, o pouhé dání na vědomí. A to se právě tak týká i oficiálního oznámení o uzavření sňatku Ramesse II. s chetitskou princeznou (jež dostala egyptské jméno Maathornefrure) na takzvané svatební stěle z chrámů v Karnaku, na Elefantíně, v Abú Simbelu, Amaře a Akše.

Bližší informace o manželství nám poskytnou písemné památky pocházející až z Pozdní doby (712–332 př. n. l.), psané kurzivním hieratickým písmem nebo démotickým písmem, anebo dokonce z Ptolemaiovské (Řecké) epochy (332–30 př. n. l.). I když se egyptská společnost vyznačovala silným konzervatismem, můžeme těchto pramenů – často o celá tisíciletí mladších – využít pro starší období pouze do určité míry.

Předpokladem manželství byla v první řadě schopnost uzavřít sňatek s osobou druhého pohlaví. Těžko se však dá stanovit přesný věk pro vstup do manželství. Zdá se, že vhodný věk závisel

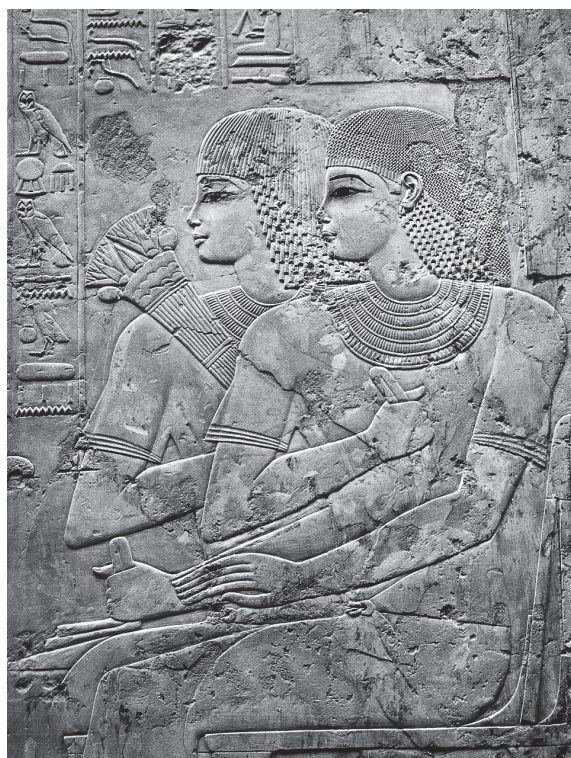
u muže na jeho úspěšnosti v povolání, hmotném zajištění a na vážnosti rodiny (obr. 30–31). Vezír a slavný mudrc Ptahhotep (5. dynastie, 24. století př. n. l.) ve své knize moudrých rad do života promlouvá k mladému muži těmito slovy:

Jestliže jsi už vynikl, založ si domácnost.

Miluj svou ženu horoucně, jak se sluší.

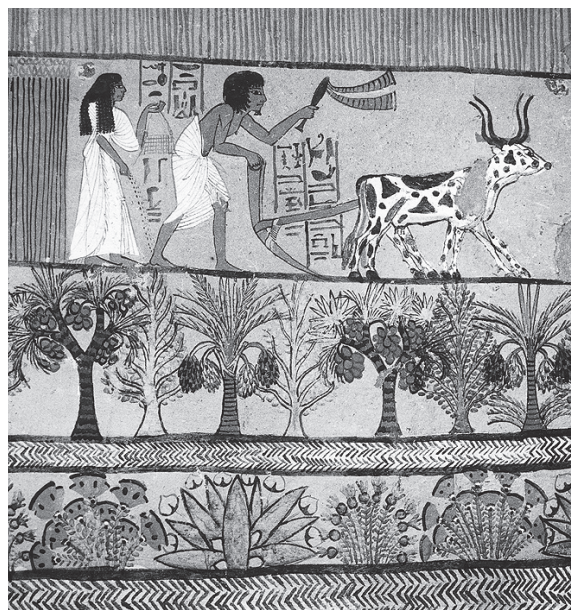
Živ ji a oblekej;

vonné masti jsou lékem pro její tělo.

26 Anonym, „Hodnostář Ramose a jeho manželka – ideální manželský pár“, kolem roku 1360 př. n. l., 18. dynastie, jemný vápencový reliéf, sedící postavy jsou v životní velikosti, naleziště: Ramosova hrobka, Kurna, Egypt.

Oba manželé jsou slavnostně vystrojeni a ozdobeni, připraveni zúčastnit se zádušní hostiny.

27 Anonym, „Manželé společně obdělávají pole v údolí Nilu“, kolem roku 1250 př. n. l., 19. dynastie, nástěnná malba v hrobce, 150x210 cm, naleziště: Sennedžemova hrobka, Dér el-Medína, Egypt.

28 Anonym, „Sedící manželé naslouchají slepému harfeníkovi“, kolem roku 1150 př. n. l., 20. dynastie, nástěnná malba v hrobce, výška sedícího páru je 37 cm, naleziště: Inherkhauova hrobka, Dér el-Medína, Egypt.

Čiň ji šťastnou po celý svůj život;
vždyť je prospěšná svému pánu jako pole.
Nepoháněj ji před soud
ani se na ní nedopouštěj násilí.
Žena, která jedná bezprostředně podle toho,
co viděla, je jako bouře:
proto ji raději drž doma
a uklidňuj ji.

Když ji zapudíš, přinese to jen slzy.
Ona nabízí své ženství
a sama za to očekává dobré zaopatření.

Vachala, Břetislav (1992): *Moudrost starého Egypta*. Praha: Knižní podnikatelský klub, s. 22.

29 Anonym, „Opěradlo Tutanchamonova zlatého lvího trůnu“, kolem roku 1325 př. n. l., 18. dynastie, reliéf na opěradle dřevěného trůnu potaženého zlatým plechem a vykládaného stříbrem, sklem, fajánsi, lapisem lazuli, tyrkysem a karneolem, výška trůnu 102 cm, naleziště: Tutanchamonova hrobka v Údolí králů, na západním břehu Nilu proti dnešnímu Luxoru, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (JE 62 028), Káhira, Egypt.

Něžná scéna představuje Tutanchamonovu manželku Ankhesenamun, Achnatonovu dceru, jak natírá ramena svému královskému manželovi vonnou mastí, chránící před sálajícími slunečními paprsky.

Ptahhotepova kniha moudrých rad, která jistě byla hojně opisována a dobře známa, byla považována za určitý návod, jak se má člověk chovat a jednat, aby dosáhl postavení ve společnosti, aby byl úspěšný a oblíbený. Citovaný úsek, který obsahuje praktickou radu, jak má muž zacházet se svou manželkou, dokládá zásadu, kterou se Egypťané skutečně snažili dodržovat.

O založení domácnosti mluví ve svém naučení rovněž princ Hardžedef (syn panovníka 4. dynastie Chufua):

**Až budeš znamenitý, založ si domácnost
a ožeň se s řádnou ženou;
pak se ti narodí mužský potomek.**

Vachala, Břetislav (1992): *Moudrost starého Egypta*. Praha: Knižní podnikatelský klub, s. 8.

K témuž se dvakrát vyjadřuje i chrámový písař Ani (18. dynastie, 15./14. století př. n. l.):

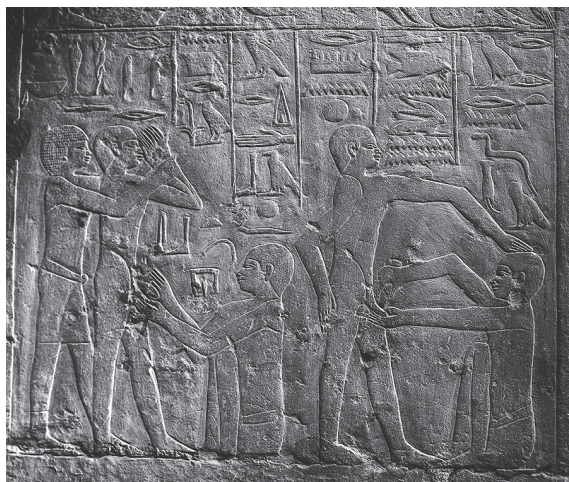
**Vezmi si ženu, dokud jsi mladý,
aby ti mohla porodit syna.
Jestliže ho zplodíš, dokud jsi ještě mladý,
vychovej z něho řádného muže.
Šťastný je člověk, který má hodně dětí:
pro hojnost dětí ho lidé budou ctít.**

**Ožeň se, dokud jsi mladý.
Až si založíš vlastní domácnost,
stále měj na paměti svého potomka.
Vychovej ho řádně, stejně jako vychovala
matka tebe.**

Vachala, Břetislav (1992): *Moudrost starého Egypta*. Praha: Knižní podnikatelský klub, s. 135, 140–141.

U dívky bylo předpokladem k uzavření sňatku především dosažení pohlavní dospělosti (máme například doklady, že dívka vstoupila do manželství ve věku necelých čtrnácti let). Zřejmě pro ni nebyla stanovena žádná věková hranice k provozování pohlavního styku. Je zajímavé, že se nikde v egyptských textech nemluví o panenství v souvislosti se vstupem dívky do manželství (egyptština ani neměla žádné označení pro „pannu“).

V egyptském manželství si byli oba partneři rovni a skutečně nikde nenacházíme žádné známky toho, že by muž byl nějakým způsobem nadřazen ženě. Muž svou ženu miloval, žena pro něho nikdy nebyla pouze věcí, předmětem obchodu,

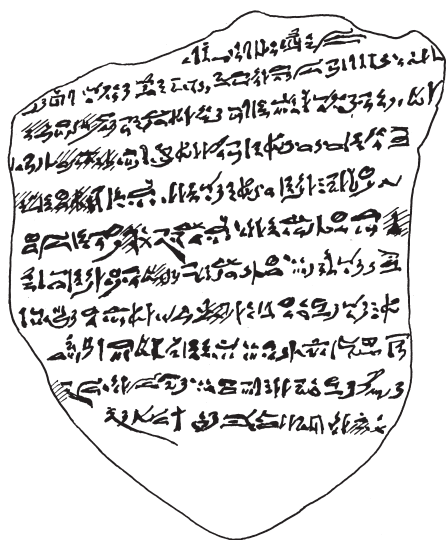
30 Anonym, „Dva mladíci podstupující rituální obřizku“, kolem roku 2320 př. n. l., 6. dynastie, vápencový reliéf, výška stojících postav 28 cm, naleziště: Anchmahorova hrobka, Sakkára, Egypt.

Tento reliéf představuje ve staroegyptském umění zcela ojedinělé znázornění rituální obřizky. Ve starém Egyptě se obřizka prováděla v době puberty. Uskutečňovali ji kněží a patrně souvisela s iniciačními obřady; nebyla však bezpodmínečně nutná. V poslední době se objevil názor, že nejde o zobrazení mužské obřizky, nýbrž o nezbytnou depilaci kněží konajících službu.

31 Anonym, „Bratrské objetí“, kolem roku 2420 př. n. l., 5. dynastie, detail malovaného vápencového reliéfu, výška hlavy 14 cm, naleziště: mastaba Nianchchnuma a Chnumhotepa, Sakkára, Egypt.

Tato zcela ojedinělá scéna zobrazuje dva objímající se a nosy se dotýkající bratry Nianchchnuma (vpravo) a Chnumhotepa, kteří byli majiteli společné hrobky v centrální části sakkárské nekropole. Oba mají krátké vlasy a na krku široký náhrdelník. Bratři byli knězi boha Rea v Niuserreově slunečním chrámu a představenými palácových manikérů. Takto intimně bývali v Egyptě znázorňováni pouze manželé nebo matka s dcerou či se synem.

32 Anonym, „Dopis na ostraku (překres hieratického nápisu a jeho hieroglyfický přepis)“, kolem roku 1220 př. n. l., 19. dynastie, pálená hlína, rozměry: 14,9x11,5x1 cm, naleziště: oblast Dér el-Medíny (?), uloženo: Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur (č. 1826 – P 2027), Praha, Česká republika. Překres a hieroglyfický přepis: Břetislav Vachala. (Autor děkuje PhDr. Janě Součkové, DrSc., ředitelce Náprstkova muzea, za souhlas s publikováním.)

Překlad hieratického ostraka v takzvané novoegyptštině zní:

„Tachentejšepset píše své sestře Ijet.

V životě, svěžesti a zdraví. A říká: pošlu ti ječmen a ty mi ho necháš rozemlít, přidat k němu pšenici a pak z toho pro mne udělat chleby, neboť se hádám se (svým manželem) Merimaatem. ‚Zapudím tě,‘ říká, když se hádá se mnou i mou matkou o dodání ječmene (potřebného) na chléb. ‚Vždyť tvá matka pro tebe nic nedělá,‘ říkává mi a (dále) tvrdí: ‚(Ačkoli) máš bratry a sestry, vůbec se o tebe nestarají,‘ a denně se se mnou pře: ‚(Tachentejšepset), pohled, co jsi pro mne udělala od té doby, co zde (s tebou) pobýváš, zatímco všichni (ostatní) lidé denně přinášejí svým příbuzným chléb, pivo a ryby! Zkrátka, měla bys něco říct, (nebo) se vrátit zpátky domů.‘

Bude dobré, když (to) vezmeš na vědomí.“

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

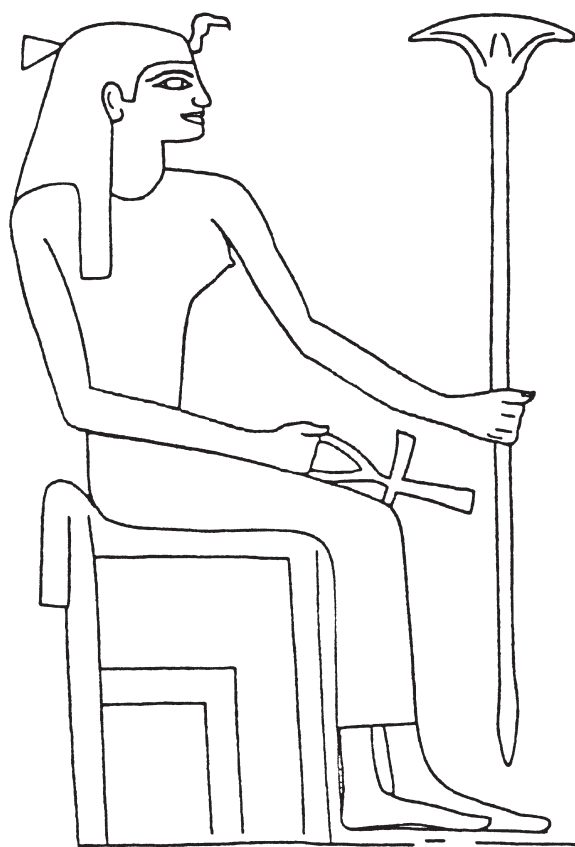
Text ostraka tedy obsahuje dopis, který napsala, přesněji řečeno nadiktovala žena jménem Tachentejšepset své sestře Ijet. Po obvyklém začátku a pozdravení následuje žádost sestře, aby ječmen – který jí Tachentejšepset hodlá poslat – nechala rozemlít a přidat k němu pšenici a pak z toho pro ni upéct chléb. Tím by alespoň umlčela svého manžela Merimaata, který jí vytýká, že její matka ani sourozenci pro ni nic nedělají a nikdy jim nedonesou žádné potraviny. Manžel ji přitom důrazně žádá, aby se ozvala, jinak že se může vrátit zpět ke své rodině. Příčinou rodinného sváru byla tedy skutečnost, že manželčini příbuzní nepodporovali (mladé?) manžele, což se od nich zřejmě očekávalo.

33 Anonym, „*Princezna Nofreta*“, kolem roku 2575 př. n. l., 4. dynastie, hlava malované sedící vápencové sochy, výška 122 cm (celá socha), naleziště: Médúm, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (CG 4), Káhira, Egypt.

Princezna Nofreta, manželka královského syna Rahotepa, je zpodobena s parukou, čelenkou a náhrdelníkem a je oděna do dlouhého bílého přiléhavého šatu s ramínky. Hieroglyfické nápisy uvádějí její titul „*ta, která má na starosti záležitosti krále*“ a vlastní jméno.

nebo dokonce násilí. V manželství spočívala hlavní úloha ženy v naplnění jejího důležitého biologického a kulturního poslání (těhotenství, porod, péče o děti a jejich výchova). Žena vedla domácnost (obr. 32). Naproti tomu muž měl své úlohy spíše ve vnější sféře. Neznamená to však, že se aktivita ženy soustřeďovala výhradně na vedení domácnosti a na rodinný život. Již ve 3. tisíciletí př. n. l. žena působila i ve veřejném životě a příležitostně zastávala významnější úřady (například kněžské). Svědčí o tom některé zajímavé tituly, jež se zachovaly: „*představená místnosti s mastmi a líčidly v královském domě*“, „*správkyně jídelny*“;

34 Anonym, „Královna Chentkaus“, kolem roku 2470 př. n. l., 5. dynastie, vápencový reliéf, výška 25 cm, naleziště: Chentkausin zádušní chrám, Abúsír, Egypt.

Královna Chentkaus (II.) sedí na trůnu a v rukou drží papyrusové žezlo a symbol věčného života. Čelo jí chrání supice představující ochrannou bohyni Horního Egypta Nechetu. Jde o vyobrazení královny na pilíři u vchodu do jejího zádušního chrámu v Abúsíru, který byl součástí Chentkausina pyramidového komplexu (objeven českou egyptologickou expedicí v roce 1976). Královská matka a královna Chentkaus (II.) patří mezi významné historické osobnosti egyptské Staré říše.

35 Anonym, „Služebnice drtící zrna na mlýnském kameni“, kolem roku 2400 př. n. l., 5. dynastie, malovaný vápenec, výška 35,5 cm, naleziště: Sakkára, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (CG 87818), Káhira, Egypt.

Typ realistické plastiky zobrazující ženy při vykonávání různých prací v domácnostech vznešených Egyptanů či v řemeslnických dílnách byl velice častý v období Staré říše.

„*představená místnosti s parukami*“, „*představená lékařka*“, „*představená královského harému*“ a další (obr. 33–42).

Ve starém Egyptě byla poměrně častá manželství mezi pokrevně příbuznými: z pozdějších dob existují doklady o manželství nevlastních sourozenců, strýce s neteří, bratrance se sestřenicí (tento druh manželství se dodnes běžně vyskytuje na egyptském venkově). Dá se předpokládat, že takové sňatky existovaly již ve Staré říši. Naproti tomu máme doložen jen jediný jistý případ manželství sourozenců, a to ve 22. dynastii (jde o rodinu „velitele libyjských vojáků“, tedy o rodinu neegyptského původu).

Jiná však byla situace u královského dvora: tam byla manželství sourozenců běžná (zvláště v 18. dynastii). Taková pokrevní manželství mohla být motivována některými náboženskými představami (jsou známy četné egyptské incestní mýty).

36 Anonym, „Dvorní dáma Tisetor“, kolem roku 2330 př. n. l., 5. dynastie, vápencový reliéf, 28x35 cm, naleziště: mastaba princezny Chekeretnebej, Abúsir, Egypt.

Detail z výzdoby stěly ve tvaru nepravých dveří, na němž je zachycena dvorní dáma Tisetor sedící před stolem s obětními chleby. Byla pohřbena v hrobce své matky princezny Chekeretnebej, dcery krále Džedkarea Isesiho. Tato hrobka byla součástí pohřebiště členů královské rodiny (objeveno ve východním sektoru české archeologické koncese v Abúsiru v roce 1976). Jako majitelky hrodek se podařilo prokázat princezny Chekeretnebej, Hedžetnebu a jednu anonymní a dále vnučku krále Tisetor. Velice úzké příbuzenství všech zmíněných žen prokázaly výsledky antropologického výzkumu jejich kostrových pozůstatků a zjištění téže krevní skupiny. Majiteli sousedních objevených hrodek byli princ Neserkauhor, správce královského paláce Mernefu a písař (vychovatel) královských dětí Idu a jeho manželka Chenti.

Faraon byl žijícím bohem a manželstvím se svou sestrou chtěl zajistit čistotu královského – božského potomka a dědice trůnu Horního a Dolního Egypta. Pravděpodobně ze stejných pohnutek se někteří egyptští vládci ani nerozpakovali oženit se se svými vlastními dcerami (v Nové říši například Amenhotep III., Amenhotep IV. – Achnaton a Ramesse II.). Ve starších dobách takový druh sňatku ovšem není prokázán.

Postavení egyptské královny bylo vždy výsadní, neboť se odvozovalo od postavení jejího manžela – „boha žijícího na zemi“, jenž byl pánem všech a všeho. Rovněž manželka faraona byla povýšena do boží sféry a do okruhu mytických událostí. Její vysoký společenský status ostatně vystihují jak její tituly vyjadřující nejužší vztah k panovníkovi („*Ta, která vidí Hora a Sutecha*“, „*Ta, která je v Horově*

37 Anonym, „Kojící matka“, kolem roku 2310 př. n. l., 6. dynastie, vápenec, výška sedící ženské postavy 16 cm, naleziště: mastaba vezíra Kagemního, Sakkára, Egypt.

Zobrazení kojících žen na egyptských reliéfech a malbách jsou dosti vzácná. V tomto případě kojící žena sedí na nákladní lodi a přihlíží krmení dobytka.

družině“, „*Přítelkyně Hora*“), tak vysoké náboženské funkce, které zastávala. Již v době Staré říše byla kněžkou beraního božstva Bapefa, býčího božstva Casepefa, bohyně Hathory a Sachmety nebo boha Thovta. Navíc byla identifikována s ochrannými bohyněmi Horního a Dolního Egypta Nechbetou a Vadžetou. Obzvláště důležitá úloha připadla královně zejména při předávání královské moci po smrti jejího manžela. V takovém případě totiž zaručovala legitimitu dalšího panovníka, kterým měl být její prvorozený syn. Kromě toho egyptské dějiny znají více případů, kdy královna hrála aktivní úlohu ve státních záležitostech nebo kdy se sama stala vládnoucím faraonem. Mezi takové výrazné ženské osobnosti na trůnu *Pána Obou zemí* patřila již v době Staré říše královská matka a královna Chentkaus (II.) (kolem roku 2420 př. n. l.) (obr. 34), později vynikla především královna Hatšepsut, „dcera Amona“, která během své dvadvacet let trvající vlády v 15. století př. n. l. vedla důslednou mírovou politiku a proslula rozsáhlou stavební činností. Slavný je její velkolepý terasovitý zádušní chrám v Dér el-Bahrí. Vynikla rovněž Nefertiti, „*Krásná přišla*“, manželka slavného faraona Amenhotepa IV. (Achnatona) (kolem 1359–1342 př. n. l.), proslulá zejména díky portrétním zpodobením sochaře Thutmose jako nejpůsob-

38 Anonym, „Skupina žen naříkajících při pohřbu“, kolem roku 2300 př. n. l., 6. dynastie, vápencový reliéf, výška stojících postav 48 cm, naleziště: hrobka vezíra Mereruky, Sakkára, Egypt.

nější ženská tvář starověku (obr. 47). Již egyptské chrámové texty nadto uvádějí, že Nefertiti byla za vlády svého manžela i významnou osobností v životě země; patrně totéž v básnické metafoře vyjádřil Achnaton v závěrečných verších svého *Chvalozpěvu na Slunce*. Avšak teprve v moderní době objasňují egyptologové stupeň její důležitosti. Někteří z badatelů se dokonce domnívají, že její postavení ve správě státu bylo nesmírně důležité, že možná byla přímo spoluvládkyní Egypta. O Nefertitině (přirozené či násilné?) smrti není známo nic bližšího.

Královské manželky a dcery zastávaly v Nové říši úřad „božské manželky Amonovy“ (obr. 42), který získal zásadní význam v Třetím přechodném období (1078–715 př. n. l.) a zvláště za 26. dynastie. Jeho nositelkou tehdy byla výhradně dcera krále, která se stala formální hlavou Amonova božského státu. Jako manželka nejvyššího boha Amona používala svou vlastní „královskou“ titulaturu a aktivně se účastnila chrámového rituálu.

39 Anonym, „Toaleta královny Kauit“, kolem roku 2050 př. n. l., 11. dynastie, detail výzdoby královčina vápencového sarkofágu, celkový rozměr stěny sarkofágu 118x262 cm, naleziště: Dér el-Bahrí, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (JE 47 397), Káhira, Egypt.

Královna Kauit (manželka Mentuhotepa II.) si nabírá masť z travertinové nádoby a čichá ke květu lotosu.

Žila v celibátu, avšak prostřednictvím adopce vytvářela vlivné rodiny, které hrály zásadní politickou úlohu.

Dá se předpokládat (přímé doklady jsou až z Pozdní doby), že muž a žena, kteří vstupovali do manželství, měli ve společnosti přibližně stejné postavení. Je však otázkou, zda společenský původ mohl být ze zásady překážkou sňatku dvou mladých lidí. Manželství s cizinci byla ve starém Egyptě možná ve všech dobách. Z Nové říše existují doklady, že Egyptan uzavřel právoplatný sňatek s ženou ze Sýrie či Nubie; rovněž Egyptanky se vdávaly za cizince. U královského dvora jsou takové případy vůbec časté.

Na reliéfech vytesaných do stěn kultovních místností mastab Staré říše bývá manžel obvykle znázorňován ve stejném měřítku se „svou (jedinou) milovanou ženou“. Sedí u obětního stolu po pravici „paní domu“ (což je častý titul manželky užívaný od Střední říše) a zároveň matky hlavního dědice – nejstaršího syna. Jestliže si příslušníci vyšších společenských vrstev (především nomarchové a vysocí státní úředníci) někdy dopřáli harém nebo takzvané vedlejší ženy, pak tyto stály v rodinné právní hierarchii daleko za hlavní manželkou. Neměly žádné dědické nároky, nebyly prohlášeny manželkami a jako pouhé souložnice byly zcela závislé na přízni pána a jeho hlavní manžel-

ky. Úloha vedlejší ženy se ovšem mohla značně zvýhodnit, nedostavil-li se vytoužený hlavní dědic a měla-li tato vedlejší žena syna. Z právního hlediska je však třeba v každém případě mluvit o monogamní formě manželství, i když ke skutečné domácnosti vysoce postaveného muže mohly patřit další ženy jako konkubíny.

Z obrovského množství dochovaných hrobek Staré říše je známo pouze sedmnáct dokladů ukazujících na možnou polygamii, tj. na manželství jednoho muže s alespoň dvěma ženami, přičemž

se předpokládají vedle sebe existující manželství a naprostá rovnoprávnost manželek. Mluvíme výslovně o možné polygamii, neboť v těchto případech nelze vyloučit, že šlo o následná manželství, jejichž důvodem mohl být buď rozvod (je ale otázkou, zda by v takovém případě byla žena zmíněna v hrobce svého někdejšího manžela) nebo smrt předcházející manželky. Jestliže šlo o skutečnou polygamii, zdá se, že motivem byla touha po dětech, respektive po mužském potomku. Uvedené případy musíme nicméně považovat spíše za vý-

40 Anonym, „Něžná ochrana“, kolem roku 1470 př. n. l., 18. dynastie, horní část žulové, takzvané blokové sochy, celková výška sochy 130 cm, naleziště: Karnak, Egypt, uloženo: Egypťské muzeum (JE 37 438), Káhira.

Princezna Nefrura, jediná dcera královny Hatšepsuty, se nachází pod ochranou svého vychovatele Senenmuta – schopného a vlivného kancléře a architekta.

jimku než pravidlo (podobně jako v současném islámském Egyptě). Skutečná polygamie neexistovala ani u královského dvora: panovník měl jedinou hlavní manželku – královnu Obou zemí, jež měla nejvyšší společenský status. Královský harém však byl ve starém Egyptě naprosto běžný ve všech dobách (obr. 43).

Jak se zdá, mohl být panovníkův harém také centrem různých pletich a intrik. Svědčí o tom velmi zajímavá pasáž v životopisném nápisu z hrobky správce Horního Egypta Veniho v Abydu (nyní uložen v Egyptském muzeu v Káhiře, č. 1435) z doby kolem roku 2300 př. n. l. Vysoký úředník Veni v ní v první osobě kromě jiného líčí neobvyklý tajný soudní proces s královnou Vere-tiamtes, která se měla přímo podílet na harémovém spiknutí proti samotnému panovníkovi:

Když bylo tajně vedeno v královském harému vyšetřování proti královně manželce Vereti-amtes, Jeho Veličenstvo mě jmenovalo, abych vyšetřoval případ sám. Nebyl při tom ani nejvyšší soudce a vezír, ani žádný jiný úředník kromě mne samotného,

protože jsem byl schopný,

protože jsem přirostl k srdci Jeho Veličenstva,

protože mi Jeho Veličenstvo důvěřovalo.

Já sám jsem zapisoval se soudcem nehen-ským, ačkoli jsem zastával pouze úřad správce palácových nájemců. Nikdy předtím nikdo takový jako já nenaslouchal tajnostem královského harému. Až Jeho Veličenstvo rozhodlo, abych já je vyslechl, neboť jsem byl schopnější

než kterýkoli jeho úředník,

než kterýkoli jeho hodnostář,

než kterýkoli jeho služebník.

Vachala, Břetislav (2000): *Nejstarší literární texty v nekrálovských hrobkách egyptské Staré říše*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA, s. 31.

Uvedené líčení neobsahuje žádné další podrobnosti o tomto harémovém spiknutí, takže nevíme nic bližšího o výsledcích Veniho vyšetřování ani o vynesení trestech.

Ze starších období se bohužel nezachovaly žádné dokumenty, které by přibližovaly majetko-právní aspekty manželství. Odkazy na takzvané manželské smlouvy, kde se také hovoří o majetku,

41 Anonym, „Nadměrně obézní královna tajemné země Punt“, kolem roku 1470 př. n. l., 18. dynastie, malovaný vápencový reliéf, detail výzdoby Hatšepsutina terasovitého chrámu v Dér el-Bahrí, Egypt, výška reliéfu je 49,3 cm, uloženo: Egyptské muzeum (JE 14 276), Káhira, Egypt.

Z Puntu Egyptané dováželi kadidlo, myrhu, koření, ebenové dřevo a exotická africká zvířata.

pocházejí teprve z Nové říše (1551–1080 př. n. l.). Více či méně úplné smlouvy, psané démotickým písmem, máme až ze 7. století př. n. l.

Manželství mohla ukončit buď smrt jednoho z partnerů nebo rozvod. V mladších obdobích se často vyskytují případy, kdy vdovec nebo vdova uzavřeli nový sňatek. V předchozích dobách tomu zřejmě bylo také tak. Rozvod – nebo přesněji řečeno zapuzení či propuštění – byl podobně jako sňatek naprosto soukromou záležitostí. Uskutečněný rozvod se bral jako fakt. Soudě podle pozdějších pramenů, mohl manželský svazek kdykoli vypovědět nejen muž, ale také žena. Důvodem rozvodu bývala například neplodnost ženy, pocit odporu jednoho partnera k druhému nebo přání uzavřít sňatek s jinou osobou. Takzvané rozvodové listy, v nichž se mimo jiné mluvilo také o majetku, jsou však doloženy až ze 6. století př. n. l.

Ze Staré říše známe pouze ojedinělé a nepřímé doklady o rozvodu. Těmito doklady jsou zahlazovaná jména manželek v hrobkách jejich (bývalých) mužů. Když si uvědomíme, že zničení vlastního jména bylo v Egyptě krajním trestem, který v podstatě znamenal zbavit člověka možnosti pokračovat v životě na onom světě, musíme to pokládat za naprosto absolutní sankci proti bývalé manželce.

42 Anonym, „Královna Amenardis“, kolem roku 700 př. n. l., 25. dynastie, travertin, výška 170 cm, naleziště: Karnak, uloženo: Egyptské muzeum (JE 3420), Káhira, Egypt.

Královna Amenardis zastávala díky svým kněžským titulům „božská manželka (Amonova)“ a „božská uctívající“ významné postavení ve státě.

Pokud jde o cizoložství, zajímavá zmínka se nachází v papyru Westcar (berlínský papyrus č. 3033, z doby hyksóské nadvlády v 17. století př. n. l., jehož děj se však odehrává za vlády stavitele největší pyramidy Chufua přibližně o tisíc let dříve). Na jednom místě se praví, že jistému knězi byla jeho manželka nevěrná. Kněz díky svým kouzlům způsobil, že cizoložníka chytil krokodýl a položil ho před krále, který měl rozhodnout. Král poručil krokodýlovi, aby viníka sežral. Poté nevěrnou manželku upálili a její popel hodili do řeky.

Podle uvedeného případu by se dalo usuzovat, že cizoložství bylo považováno za těžký zločin. Této domněnce však odporuje svědectví pozdějších pramenů, jež jako jeden z obvyklých důvodů rozvodu uvádějí právě cizoložství ze strany ženy. V některých naučeních je obsaženo varování před cizoložstvím jako nemorálním skutkem:

Jestliže si přeješ zachovat přátelství
v domě, do něhož vstupuješ
jako syn, bratr nebo přítel
– ať už jsi v jakémkoli postavení –,
chraň se tam sblížit s ženami!
Není to k tomu vhodné místo.
Muže vzruší tělo lesknoucí se jako fajáns –
ta se však může rychle změnit v karneol.
Chvilé pomíjivá jako sen
a přinese jen smrt:
pozdě člověk zjistí svou lehkovážnost.
Muž se tak vzdává tisíce důležitějších věcí;
nic tím nezíská.
Nepřítel je ten, kdo nabádá k něčemu
takovému.
A pokud se k tomu někdo přesto odhodlává,
svědomí ho musí zastavit.
Nedělej to – vždyť je to hnusné! –
a ušetříš si neustálé trápení.
Ten, kdo odolá touze,
uspěje ve všem.
(Ptahhotep)

Vachala, Břetislav (1992): *Moudrost starého Egypta*. Praha: Knižní podnikatelský klub, s. 21.

*Střež se cizí ženy,
kterou v jejím městě lidé neznají.
Nedívej se na ni upřeně, když jde kolem,
a nesnaž se ji poznat důvěrně.*

Je jako hluboká voda, jejíž proud nikdo nezná.
Žena, která je vzdálena od svého muže,
ti bude snad denně říkat:

jsem hladce vyholena,
pokud však nebude mít svědky.
A tak chystá pasti:
je to ale těžký smrtelný hřích,
když s tímto přichází
a nedovede se ovládnout.
(Ani)

Vachala, Břetislav (1992): *Moudrost starého Egypta*. Praha: Knižní podnikatelský klub, s. 136.

Rodina ve starém Egyptě tedy bývá monogamní, ačkoli u bohatých jedinců toto pravidlo nevylučuje paralelní instituci konkubinátu a někdy i harém. Základní společenskou jednotkou byla

nejužší rodina. Potvrzuje to také skutečnost, že slova vyjadřující příbuzenské vztahy jsou v egyptštině omezena právě na nejužší rodinu (otec, matka, syn, dcera, bratr, sestra, děti). Všechna ostatní slova označující příbuzenství se tvoří opisy z těchto základních. Rodina se ve starém Egyptě těšila velké úctě, což dokládají dochované texty, reliéfy a sochařská díla. Zmiňme se v této souvislosti o zvláště pozoruhodných něžných rodinných scénách z mastab Staré říše, které působivě zachycují manželský pár obklopený jejich malými dětmi. Velice vzácné jsou naopak scény, které nějakým způsobem naznačují intimní vztah mezi mužem a ženou (takřka absolutní výjimkou je satiricko-erotický papyrus turínského muzea č. 55 001 z 13./12. století př. n. l. se znázorněním různých poloh soulože) (obr. 51–53). Těbaže Egyptané s oblibou znázorňovali na stěnách svých hrobek nejrozma-

43 Anonym, „Stéla správce královského harému“, kolem roku 2250 př. n. l., 6. dynastie, malovaný vápenec, rozměry: 108x49x13 cm, naleziště: šachta Ijkajovy hrobky v jižním Abúsíru, uloženo: terénní sklad nálezů Nejvyššího výboru památek v Abúsíru (nálezové číslo: 145/HH/2002, registrační číslo: 2566), Egypt.

Červeně, modře, bíle a černě malovaná stéla (objevená českými egyptology v roce 2002) patřila dvornímu úředníkovi Kahesufovi, zvanému Cenfu, jenž je zobrazen stojící u jejího levého okraje. Levou rukou se opírá o dlouhou hůl a v pravé svírá žezlo. Je oděn do přiléhavé úřednické suknice sahající nad kolena a má dlouhou paruku a široký náhrdelník. Jeho syn Kahe-senef, rovněž zvaný Cenfu, je znázorněn v menším měřítku, jak se levou rukou drží otcovy hole a pravou objímá jeho levou nakročenou nohu.

Doprovodný hieroglyfický nápis (uspořádaný do šesti vodorovných řádků a jednoho svislého sloupce) obsahuje obětní formule vybízející krále a bohy Anupa a Usira k předložení zádušních obětí chlebů, piva a koláčů pro ducha zesnulého majitele stély, jenž je zde představen jménem a všemi svými tituly.

Kahesuf byl „správcem dvorních manikérů, jediným přítelem (krále), strážcem (královny) pokrývky hlavy, správcem královských soukromých prostor (harému), správcem všech tajných královských ozdob (regálií), správcem královských radovánek a představeným kněží (boha) Ptah(sokara)“.

nitější scény z každodenního života, v případě milostných vztahů projevovali značnou zdrženlivost.

Láska a manželský svazek měly trvat po celý pozemský život obou partnerů a pokračovat během posmrtného života navěky. Zmiňujeme-li pozemský život dávných obyvatel země na Nilu, pak musíme připomenout představu starého Egypta o ideální délce života, jež se nejčastěji pohybovala okolo 110 let, někdy se ovšem uvádělo také 100, nebo dokonce 120 let. Autor démoticky psaného naučení z Insingerova papyru (Leidenský papyrus č. F 1895/5.1) se před dvěma tisíci lety navíc pokusil definovat hlavní etapy lidského života:

Člověk stráví deset let jako dítě, než pochopí,
co je smrt a život.
Dalších deset let mu trvá, než se naučí práci,
která ho uživí.
Dalších deset let vydělává a získává majetek,
z něhož bude žít.
Dalších deset let stárne a nabývá zkušenosti.
Potom zbývá ještě šedesát let života,
které Thovt vymezil člověku.
Avšak jen jeden z milionu je s božím
požehnáním prožije spokojeně.
(Naučení z Insingerova papyru)

Vachala, Břetislav (2001): *Starí Egypťané*. Praha: Libri, s. 123.

Zmíněný vysněný ideální věk se však ve starém Egyptě bohužel značně lišil od skutečného, jenž se podle výsledků egyptologického bádání pohyboval průměrně kolem 35 let ...

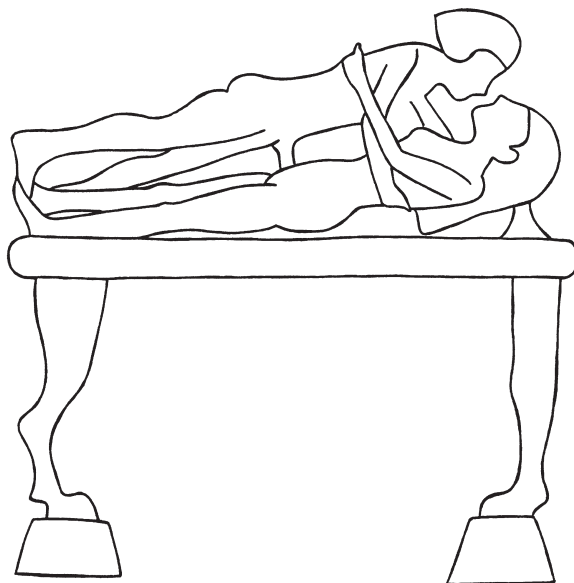
Vzájemná úcta partnerů byla značná. Uvedme pro názornost slova vdovce, která dokumentují láskyplný vztah dávného Egypťana k jeho manželce a současně jeho odpovědný postoj k manželství (z Leidenského papyru č. 371):

Vzal jsem si tě za ženu, když jsem byl ještě mladý. (...) Neprohřešil jsem se vůči tobě ani jsem nerozhněval tvé srdce. Tak jsem se choval, když jsem zastával různé vysoké úřady faraona. (...) A všechno to, co jsem mohl získat a co mi mohlo připadnout, jsem nepřijal jen kvůli tobě, protože jsem říkal, že jednám tak, jak si přeješ. (...) Nedopustil jsem, abys trpěla čímkoli, co jsem konal jako tvůj muž. Nikdy jsi neshle-

dala, že bych tě podvedl jako nějaký venkovan, když jsem vstoupil do jiného domu. (...) Všechno jsem ti opatřil: olej, chléb i šaty. (...) Když jsi onemocněla, poslal jsem k tobě vrchního lékaře. (...) Pohled, po tvém odchodu jsem žil tři roky sám a neoženil jsem se.

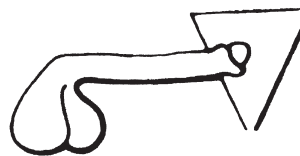
(Leidenský papyrus č. 371)

Autorizovaný překlad Břetislava Vachaly, 2001.

44 Anonym, „Milenci“, kolem roku 1950 př. n. l., 12. dynastie, malba na vápenci, 10x12 cm, naleziště: Skalní hrobka č. 17, Bení Hasan, střední Egypt.

Zcela ojedinělá hieroglyfická značka představuje souložící pár; byla užita v kryptografickém nápisu ve skalní hrobce správce Gazeliho nomu Chetiho.

45 Anonym, „Hieroglyf představující vulvu se zavedeným ztopořeným penisem“, kolem roku 2440 př. n. l., 5. dynastie, vápencový reliéf, délka značky 7 cm, naleziště: Niuserreův sluneční chrám, Abú Ghuráb, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (inv. č. 20 037), Berlín, Německo.

Hieroglyfická značka je součástí vysvětlujícího nápisu ke scéně páření pelikánů, která se odehrává v egyptském ročním období žní (tedy v létě). Výzdobný program Niuserreova slunečního chrámu (tzv. *Weltkammer*) zahrnoval realistické výjevy charakterizující tři čtyřměsíční staroegyptská roční období (záplavy, pučení a žně).

46 Anonym, „Podobizna Amenhotepa IV – Achnatona“, kolem roku 1350 př. n. l., 18. dynastie, zelená fajáns s modrou, bílou a červenou glazurou, ozdobná výplň zapuštěného reliéfu v chrámu či paláci, výška 8,2 cm, naleziště: Tell el-Amarna, uloženo: Soukromá sbírka, Praha, Česká republika.

Mužovi nikdy nezůstával lhostejný osud manželky – vdovy po jeho smrti. V některých textech, které odpovídají závěti, například manžel odkazuje majetek své ženě *mortis causa*. V jednom nápisu, jenž pochází z neklidného období konce Staré říše, zase majitel skalní hrobky sděluje potomstvu, že daroval hrobní šachtu své manželce. Přitom každému, kdo by chtěl tuto šachtu zničit či uzurpovat, hrozí nejvyšším možným soudem – procesem před Velkým bohem. Rozhodnutí o darování přitom odůvodňuje chválou, která je rozhodně víc než pouhým souhrnem obvyklých frází:

Učinil jsem toto pro Asenku, protože jsem ji nesmírně ctil. Neřekla nic, co by mě zarmoutilo, a nikdy v mém životě nebyla zlá.

Vachala, Břetislav (2000): *Nejstarší literární texty v nekrálovských hrobkách egyptské Staré říše*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA, s. 22.

Sexualita, erotika a láska ve výtvarném umění

Vzhledem ke skutečnosti, že celé tři čtvrtiny všech dochovaných stavebních (reliéfy, malbami a hieroglyfickými nápisy bohatě zdobených) památek starověku se nacházejí na půdě Egypta, označovaného proto jako největší světové muzeum pod širým nebem, bychom očekávali, že v příslušném poměru budeme mít k dispozici také dostatek hmotných a písemných pramenů ke každodennímu životu dávných Egyptanů a že budeme patřičně zpraveni i o sexualitě, erotice a lásce. Avšak bohužel tomu tak není. Mají to do značné míry na svědomí sami staří Egyptané, kteří přísně účelově světské objekty nestavěli z trvanlivého kamene, nýbrž z cihel uhnětených z nilského bláta a vysušených na slunci. Kámen byl určen především na stavbu obydlí bohů (honosných chrámů a svatyní) a věčných příbytků blažených zesnulých (královských a nekrálovských hrobek), zatímco domy, královské paláce, správní budovy, skladiště, dílny, stáje, přístavy či pevnosti byly cihlové a během tisíciletí snadno podlehly zkáze. Dekorace staroegyptských chrámů a hrobek, které se dochovaly v tak velkém počtu, přirozeně podléhala stanoveným oficiálním výzdobným programům, v nichž právě milostný život nebyl výrazně zastoupen.

Je zajímavé a zároveň podivné, že na stěnách nekrálovských hrobek se podrobně odvíjely nejrozmanitější scény každodenního života dokumentující průběh celého zemědělského roku, řemeslnickou výrobu, lov, hry a zábavu, kdežto v případě milostného života se uplatnila naprostá zdrženlivost. Scény, které nějakým způsobem naznačují něžný, nebo dokonce intimní vztah mezi mužem a ženou, jsou velice vzácné. Na prstech jedné ruky by se například daly spočítat doklady

47 Dílna sochaře Thutmose, „Portrét královny Nefertiti“, kolem roku 1350 př. n. l., 18. dynastie, nedokončený portrét, růžový křemenec, výška 35,5 cm, naleziště: dílna sochaře Thutmose v Tell el-Amarně, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (JE 59 286), Káhira, Egypt.

Nefertiti, „Krásná přišla“, manželka slavného faraona Amenhotepa IV. (Achnatona) (kolem 1359–1342 př. n. l.), proslula v moderní době díky portrétním zpodobením sochaře Thutmose jako nejpůsobivější ženská tvář starověku. Již egyptské chrámové texty uvádějí, že Nefertiti byla za vlády svého manžela i významnou osobností v životě země; patrně totéž v básnické metafoře vyjádřil Achnaton v závěrečných verších svého *Chvalo zpěvu na Slunce*.

48 Anonym, „Achnaton jako oboupohlavní bytost“, kolem roku 1350 př. n. l., 18. dynastie, pískovec, detail kolosální sochy, celková výška 400 cm, naleziště: Atonův chrám, Karnak, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (JE 55 938), Káhira, Egypt.

V souladu se svým učením, v němž sám sebe považoval současně za otce i matku všech lidí, se Achnaton nechával v prvních letech své vlády zobrazovat nahý, jakoby oboupohlavní bytost, s mužskou tváří a s širokými ženskými hýžděmi a plnými stehny a prsy, avšak bez mužských genitálií.

pocházející z období stavitelů pyramid z 3. tisíciletí př. n. l., jež zachycují objímající se, nebo dokonce „líbající se“ (tedy nosy se dotýkající) dvojici či manželský pár ve chvíli rodinné pohody, kdy muž na lůžku naslouchá manželčině hře na harfu (obr. 21–29). Takový výjev můžeme chápat jako erotickou scénu milostné přede hry. Kromě jediné výjimky z období 12. dynastie (1950 př. n. l.) – pokud nebereme v úvahu svědectví hieroglyfické-

ho písma, v němž se jako determinativu (určující značky, která se nečetla) slova „souložit, pářit se“ používá vyobrazení vulvy, do níž je zaveden ztopořený penis – neexistuje v hrobkách žádné znázornění vlastního pohlavního styku (obr. 44, 45). Pravidelnou součástí výzdobného programu staroegyptských nekrálovských hrobek byly pouze rodinné scény znázorňující manžele ve společnosti jejich nezletilých dětí, jež byly zobrazeny nahé a v neformálních postojích, kdy se dotýkají rodičů či sebe navzájem, čichají vůni lotosových květů nebo přinášejí rostliny, ptáky či ryby.

Výrazné otevřenosti a upřímnosti dosáhl výtvarný projev ve 14. století př. n. l. za vlády panovníka Amenhotepa IV. (Achnatona), který se odvážil uskutečnit revoluční reformu náboženství, státní správy, umění a jazyka. Ve jménu svého slunečního boha Atona, ztělesňujícího život, světlo,

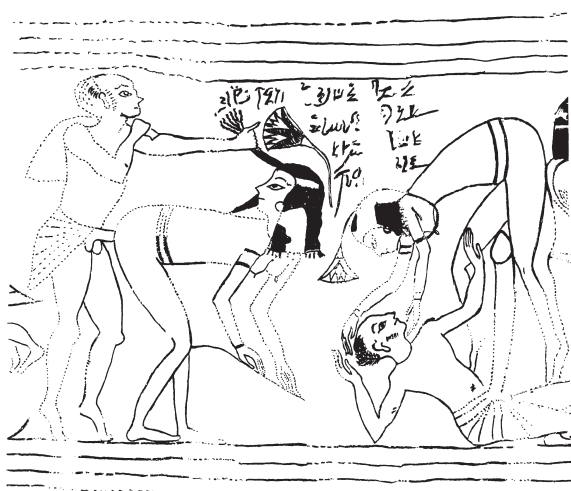

49 Anonym, „Vládce Achnaton má na klíně svou dceru“, kolem roku 1350 př. n. l., 18. dynastie, nedokončené vápencové sousoší, výška 39,5 cm, naleziště: Tell el-Amarna, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (JE 44 866), Káhira, Egypt.

50 Anonym, „Tři mladé hudebnice – harfenice, loutnistka a flétnistka – účinkující na slavnosti v domě zámožného Egyptana“, kolem roku 1360 př. n. l., 18. dynastie, nástěnná malba, výška postav 40 cm, naleziště: Nachtova hrobka, Kurna, Egypt.

Při podobných slavnostech se přednášely oblíbené milostné písně.

51 Anonym, „Scény z nevěstince I“, kolem roku 1150 př. n. l., 20. dynastie, překres malby na papýru, výška 21 cm, uloženo: Egyptské muzeum (č. 55 001), Turín, Itálie.

Proslulý satiricko-erotický papyrus z Egyptského muzea v Turínu, jehož celková délka činí 259 cm (z toho délka erotické části dosahuje 174 cm) a maximální výška 22 cm, je silně poškozen. Zobrazené erotické scény se odehrávají ve veřejném domě v oblasti starověkého Vesetu, přičemž aktéry jsou prostitutky nevěstince a jejich mužští klienti. Doprovodné hieratické nápisy v novoegyptštině nejsou souvislé a jejich překlad působí značné obtíže. Na tomto výseku je znázorněná soulože zezadu (vlevo) a dívky sklánějící se nad mužem (vpravo) v poloze, jakou v egyptské mytologii tradičně zaujímal ležící bůh země Geb a nad ním bohyně nebe Nut.

lásku a svěžest, neváhal změnit stavební koncepci chrámu ani výzdobný plán, takže nedílnou součástí chrámové výzdoby se náhle stalo realistické (až naturalistické) znázornění faraona s manželkou Nefertiti (jejíž vlastní portréty vynikají jak půvabem, tak oduševnělostí) a dcerami. Poprvé (a na poslední!) se v egyptských dějinách dává „bůh žijící na zemi“ zobrazovat, jak chová na klíně své dcery, jak si s nimi hraje, jak drží za ruku nebo objímá, či dokonce líbá svou manželku (obr. 46–49). Horoucí manželská a rodičovská láska, pramenící z přirozeného citu, se najednou stala námětem oficiální výzdoby chrámů, svatyní a domácích oltářů. Tehdy se v Egyptě v pravém slova smyslu božové stali lidmi ...

Nejstarší vyobrazení zachycují Amenhotepa IV. ještě v tradičním stylu, ale nedlouho po nástupu na trůn se král nechal zpodobovat realisticky se štíhlým, protáhlým obličejem, špičatou bradou a tlustými rty, s dlouhým krkem, téměř ženskými prsy, kulatým, vystupujícím břichem, širokými boky, tučnými stehny a dlouhýma, protáhlýma nohama. Není pochyb o tom, že neobvyklý způsob, jakým Achnaton nechával portrétovat sebe i celou rodinu (a do určité míry i ostatní lidi), odráží alespoň do určité míry královu skutečnou fyzickou podobu. Nápisy ukazují, že to byl on sám, kdo instruoval umělce v tomto novém stylu. Změny se týkaly nejen lidských postav, ale i jejich vzájemných vztahů. Scény s královskou rodinou zachytily intimitu, jakou do té doby nebylo možno vidět ani na výjevech v soukromých hrobkách, natož v královském umění. Členové královské rodiny se líbali a objímali pod blahodárnými paprsky Atona, jehož láska prostupovala vším jeho stvořením. Dalším charakteristickým rysem amarnského stylu byl neobyčejný smysl pro pohyb, celková „uvolněnost“ a svoboda výrazů, která měla trvalý vliv na egyptské umění ještě staletí po konci amarnského období.

V kontextu realistického zpodobování osob amarnské periody je zajímavá hypotéza kanadské badatelky Alwyn L. Burridgeové (Burridge 1993), která podle fyzických znaků na Achnatonových vyobrazeních a zachovaných sochách zvažuje nově diagnózu předpokládaného Achnatonova onemocnění. Původní diagnóza, stanovená britským antropologem a egyptologem Graftonem Elliotem Smithem, Fröhlichova adiposoge-

nitální dystrofie, kombinace obezity a zakrnělého pohlavního ústrojí u muže, jejíž příčina je pravděpodobně v porušení oblasti části mezimozku – hypotalamu, však neodpovídá ve dvou základních skutečnostech: většina postižených Fröhlichovy

52 Anonym, „Scény z nevěstince II“, kolem roku 1150 př. n. l., 20. dynastie, překres malby na papyru, výška 21 cm, uloženo: Egyptské muzeum (č. 55 001), Turín, Itálie.

Dívka na lůžku vpravo projevuje zájem o muže ležícího na zemi, zatímco mladá žena vlevo se svými dvěma pomocnicemi odnáší vyčerpaného muže. Částečně dochovaný přípis nad dívkou na lůžku uvádí: „Mé lůžko je opuštěné a já ...“, zatímco nad mužem na zemi čteme: „Můj velký falus je nemocný ...“

53 Anonym, „Scény z nevěstince III“, kolem roku 1150 př. n. l., 20. dynastie, překres malby na papyru, výška 21 cm, uloženo: Egyptské muzeum (č. 55 001), Turín, Itálie.

Dívka vlevo, která sedí s roztaženými nohama na špičatém dnu obráceného hliněného džbánku, si maluje ústa před okrouhlým zrcadlem, jež drží v levé ruce. Muž vpravo je zachycen při souloži zezadu s dívkou, která v předklonu stojí na dvoukoleovém vozíku (taženém dvěma dalšími dívkami – není na překresu). Dívka uprostřed, sedící na stoličce, se věnuje nezkušenému klientovi a slova zaznamenaná nad ní pravděpodobně znějí: „Dovedu práci zpříjemnit. Neboj se. Copak ti můžu něco udělat? ... ty, který tlučeš a odvracíš se, pohleď a pojď za mnou! Těším se tebou, tvůj falus je u mne. Pohleď, nepřinesl jsi mi ... krásně, ty můj násilníku!“

vým syndromem je mentálně retardovaná a jedním z charakteristických rysů tohoto postižení je impotence. Achnaton však zjevně netrpěl žádným uvedeným nedostatkem (měl například šest dcer a syna Tutanchamona), proto je dnes pravě tato domněnka odmítána, zatímco hypotéza Alwyn Burridgeové o postižení Marfanovým syndromem je pokládána za důvodnou. U Marfanova syndromu je postižena pojivová tkáň (zejména kostní), struktury oka a kardiovaskulárního systému. Postižení jedinci se vyznačují štíhlou postavou, gracilními kostmi, protáhlými končetinami se štíhlými „pavoučími“ prsty na ruce i na nohou (takzvaná arachnodaktylie). Hlava bývá dolichocefalní, obličej relativně úzký s vysokým patrem. Páteř nese řadu anomálií, zejména nápadně vyjádřené kyfózy, často se u ní vyskytuje poloobratel (hemivertebra) a skolióza. Charakteristické rysy Marfanova syndromu doplňuje například nálevkovitý tvar hrudníku, široká pánev, nadměrná pohyblivost (hypermobilita) kloubů, nerovnoměrné rozložení podkožního tuku, svalová hypoplázie a další. Udává se, že Marfanův syndrom je způsoben anomálním genem, který se v populaci vyskytuje 1: 10 000 a není provázen mentálními nebo reprodukčními defekty. Pro ilustraci lze uvést, že stejný syndrom byl diagnostikován například u amerického prezidenta Abrahama Lincolna (1809–1865). Ve spojení s tím, co víme o ži-

54 Anonym, „Milování a tergo“, přibližně 1306–1080 př. n. l., Ramessovská doba, skalní rytina, 20x20 cm, naleziště: starověké lomy ve Wádí Hammámátu ve Východní poušti, Egypt.

Skalní rytina, která nemá obdoby ve starém Egyptě, představuje muže souložícího zezadu se ženou, jež má hlavu páviána.

votě „krále-reformátora“ z prací egyptologů by diagnóza Marfanova syndromu vysvětlovala přinejmenším to, že panovník (a jeho potomci) mohl náhle zemřít v souvislosti se slabým kardiovaskulárním systémem a že vzhledem ke keratokonu (abnormálnímu vyklenutému středu oční rohovky, způsobujícímu astigmatismus), patrnému na řadě králových vyobrazeních, byl „téměř slepý po většinu svého dospělého života“. Podle egyptologa Nicholase Reevese (Reeves 2003, s. 150–152) by tato diagnóza vysvětlovala mnohé z Achnatona života: jeho lpění na Atonovi (úctu a obdiv k slunečnímu bohu Atonovi, ale i ke své manželce Nefertiti, zřejmě faktické spoluvládkyni, vyjádřil Achnaton i v citované básni Chvalozpěv na slunce), možná jediném božstvu, jehož paprsky byl schopen rozeznat, výjimečné fyzické důvěrnosti uvnitř královské rodiny, zachycené v amarnském umění, všude zdůrazňovaný smysl pro dotyk, faraonova fyzická slabost, vyjádřená častým použitím hole nebo berly (stejně jako enormní počet holí v hrobce jeho syna Tutanchamona). Reevesova diagnóza by také objasňovala časnou a dosud nevysvětlenou Tutanchamonovu smrt a kosterní deformace – nacházené u nemocných Marfanovým syndromem –, patrné u jednoho z plodů pohřbených s mladičkým králem. Další neověřenou hypotézou je názor, že prvním nositelem Marfanova syndromu v rodině by mohl být Achnatonův děd Juja. Nejpřesvědčivější důkaz by však mohla v budoucnu přinést pouze analýza DNA pozůstatků Achnatona a jeho rodinných příslušníků.

Výzdobný program egyptských nekrálovských (takzvaných soukromých) hrobek se obohatil a vyvrcholil v následující Ramessovské době (13. a 12. století př. n. l.), kdy došlo k celkovému uvolnění mravů, jež se projevilo i ve výtvarném umění. Kosmopolitismus tehdejší „světové velmoci“ našel přímou odezvu v umění, hudbě a krásné literatuře, jež plně rozvinula žánr milostné písně. Nadále se již neskrývalo hluboké prožívání citů a lásky, tělesnosti a smyslnosti. Právě v této době mohly také vzniknout uvolněné scény zobrazující nevázanou společnost účastníků (kde nechybí ani nahé hudebnice, zpěvačky a služebné) hostin pořádaných zámožnými Egypťany v domech, sadech a zahradách s rybníčky (obr. 50), ale také proslulý erotický papyrus uložený nyní v Egyptském muzeu v Turíně (obr. 51–53) nebo skalní rytina

ve Wádí Hammámátu zobrazující milování a tergo (obr. 54). Častá jsou takzvaná figurální ostraka z vesnice královských řemeslníků v Dér el-Medíne, jejichž námětem bývají různé polohy soulože. V trojrozměrném umění zmíněné epochy jsou zastoupeny oblíbené dřevěné kosmetické lžičky v podobě plavající nahé dívky.

Pokud jde o výzdobu starověkých egyptských chrámů a papyrů s náboženskou tematikou, objevují se v ní průběžně sexuální motivy, jež ilustrují především stvoření světa (souložící dvojice boha země Geba a bohyně nebe Nuty) (obr. 6) a jednu epizodu usirovského mýtu (oploďňování zesnulého Usira jeho manželkou Esetou v podobě supice nebo sokola) (obr. 7) a zachycující bohy stvořitele Amona (popřípadě Amenrea) a Mina v jejich ithyfalických podobách (obr. 13). Rozšířený je i oficiální motiv bohyně Esety kojící svého syna Hora. Kupodivu žádné erotické scény se neobjevují v souvislosti s oblíbenou Zlatou bohyní lásky, plodnosti, zpěvu, hudby, tance, nerostů tyrkysu a galenitu Hathorou. Jedinou výjimku představuje zajímavá skupina osobních děkovných darů členů egyptských výprav období 12.–19. dynastie do pohoří Gebel ez-Zétu („Pohoří oleje“) ve Východní poušti na rudomořském pobřeží, kterou tvoří stojící hliněné sošky nahých žen (popřípadě ženy s kojencem), někdy zdobené amulety a fajánsovémi perlami a zavínuté do pruhů lněné látky, které jsou pravděpodobně symbolem ženské plodnosti, zaručované právě bohyní Hathorou.

Teprve z Pozdní a zvláště Řecké a Římské doby pocházejí hojné kamenné, fajánsové a hliněné erotické plastiky (a terakotové lampy) zobrazující muže s obrovským falem a soulož (obr. 55). Tyto sošky mají nápadnou souvislost s ochranným a válečnickým bohem Besem, jenž bývá znázorňován jako trpaslík s korunou z pštrosích per na hlavě, s dlouhými vlasy a mohutným plnovousem (obr. 16). V sakkáské nekropoli byly ostatně nedávno objeveny takzvané Besovy komory, jejichž nástěnné erotické výzdobě dominuje tento bůh v životní velikosti se svými ženskými partnerkami. Ony záhadné místnosti zřejmě sloužily k rituálním účelům.

V souvislosti se sexualitou ve starém Egyptě a nám známými památkami je třeba připomenout, že jsme odkázáni pouze na dochované hmotné a písemné prameny, což v případě vše-

ho sepsaného představuje podle reálného odhadu egyptologů přibližně pouhou jednu statisícinu staroegyptských záznamů. A neváhejme tvrdit, že s průběžně probíhajícími rozsáhlými odkryvnými pracemi nespočetných archeologických expedic z celého světa, působících nejen v samotném nilském údolí a deltě, ale i v egyptské Západní a Východní poušti a na Sinaji, se podaří objevit mnohé další prameny, které nám jistě přiblíží i dosud jen částečně známou oblast staroegyptské sexuality.

Samostatnou kapitolu tvoří pohnutý životní příběh ptolemaiovské královny Kleopatry VII., která na samém sklonku letopočtu proslula svou krásou, duševními schopnostmi i diplomatickou obratností a do značné míry v dané době

spoluvytvářela dějiny starověkého Egypta a Říma. A nakonec to byla právě ona, svým původem řecká vládkyně, jež se stala trvalou inspirací slavných umělců následujících dvou tisíciletí a skutečně věčným symbolem starého Egypta. V každém případě tak Kleopatra zastínila – asi i neprávem – mnohé jiné výrazné ženské osobnosti, jež se aktivně podílely na vládě, nebo dokonce samy usedly na faraonský trůn. Patřily mezi ně Chentkaus (I., II.), Tetišeri, zbožštěná Ahmose Nefertari, Hatšepsut, Teje, Nefertiti či Nefertari.

Totéž platí o některých schopných Kleopatřiných předchůdkyních, jako byla zbožštěná Arsinoe II. nebo samostatně vládnoucí Bereniké III. a Bereniké IV.

Sexualita, erotika a láska v krásné literatuře

Milostný vztah mezi mužem a ženou, tak často přímo zmiňovaný nebo pouze naznačovaný v egyptské literatuře (mýtech, chvalozpěvech, povídkách a pohádkách) a výtvarném umění, od nejstarších dob „posvěcovala“ velice oblíbená a hojně uctívaná Paní lásky a radosti, Zlatá bohyně Hathora. V jejím společenství se na stěnách velkolepých chrámů, svatyní, kaplí a hrobek dával znázorňovat staroegyptský panovník; na její počest vytrhával hodnotář papyrusové stonky, když se projížděl se svou manželkou a dětmi na loďce v močálech nilské delty; k ní se každodenně obracel ve své důvěrné modlitbě prostý chlapec či dívka.

Úctě k manželství a rodinnému životu také odpovídala nesmírná rodičovská láska k dětem, opět všudypřítomná v literárních dílech a výtvarných projevech ve všech epochách faraonského Egypta. Toto chápání dávných Egyptanů snad nejpřesvědčivěji dokumentují působivé rodinné scény vytesané nebo namalované na stěnách jejich hrobek, které opakovaly z pozemského života to nejdůležitější a nejkrásnější, co mělo být zachováno a trvat věčně na onom světě. Tyto scény představují majitele hrobky sedícího v zahradě se „svou milovanou ženou a paní domu“, jak zní běžné označení manželky. Manželka svého muže něžně objímá a kolem nich si hrají jejich děti. Zobrazení doprovázejí vysvětlující hieroglyfické nápisy a vlastní jména a tituly znázorněných osob, což ještě zvýrazňuje sílu myšlenky a dodává výjevům autentičnosti.

Ve 3. a 2. tisíciletí př. n. l. právně stanovené i fakticky existující rovnoprávné postavení muže a ženy, převládající lyrické cítění a zjemnělý umělecký sloh spolu s výraznou touhou po symetrii a harmonii, celková uvolněná atmosféra a kosmo-

politismus faraonské říše, zdůrazňování milostného vztahu mezi mužem a ženou, všeobecné uctívání bohyně lásky, nadšená a zcela otevřená chvála milovaného muže nebo ženy a neskrývané projevy něhy vůči partnerovi a dětem, to vše tvoří předpoklady pro vznik jedinečných milostných písní na přelomu 14. a 13. století př. n. l.

V této době, na prahu Ramessovské éry (1306 až 1080 př. n. l.), jsou v hrobkách běžně zobra-

55 Anonym, „Erotické sošky sedících mužů s nadměrnými faly“, období 715–332 př. n. l., 25.–31. dynastie; vlevo: zelená fajáns, výška 2,5 cm, délka 4,2 cm; vpravo: keramika bíle malovaná, výška 8 cm, šířka 4,8 cm; naleziště: neznámé, uloženo: Soukromá sbírka, Praha, Česká republika.

Teprve v Pozdní a zvláště Řecké a Římské době se objevují v hojnější míře artefakty s erotickou a sexuální tematikou; jsou to zejména kamenné, fajánsové a hliněné plastiky (a terakotové lampy) zobrazující muže s obrovským falem a soulož. (Fajáns byla ve starém Egyptě oblíbeným materiálem, jehož základem byl bílý křemitý písek, který pokrývala lesklá modrá nebo zelená glazura; z fajáns se zhotovovaly sošky, amulety, korálky, vešebty, dlaždice i nádoby a poháry; v literárních textech se zmiňuje fajáns v přirovnáních.)

zovány scény, jejichž ústředním motivem je láska muže a ženy. Zamilovaný pár se prochází v zahradě, sedí pod kvetoucími stromy nebo v altánku u rybníčku v parku, baví se lovem ptáků a ryb při plavbě lodí v papyrusové houštině (obr. 56–58). Muž střílí lukem nebo vrhá harpunu, zatímco dívka, oděná do průhledného šatu a ozdobená květy lotosu, sedí v jeho blízkosti. Potom odpočívají. Jsou spolu sami a vyznávají si lásku. Nezbyvá než jejich milostný rozhovor zaznamenat ...

Staroegyptské milostné písně, jejichž živoucím jádrem je individuální milostný prožitek, jsou velice rozmanité a svěží a vyzařuje z nich hluboký lidský cit, psychologický postřeh a silná láska k přírodě. Kouzlo milostných písní umocňuje jejich prostředí – pohádková krajina na březích Nilu, kde granátovník promlouvá a ukrývá milence, kde létají vzácní ptáci pomazaní myrhou, kde půvabná dívka vystupuje po koupeli z vody s červenou rybičkou v prstech a milý se k ní snáší jako útočící sokol a kde milenci, jež se vždy oslovují jako „bratr“ a „sestra“, společně uctívají Zlatou bohyni lásky a jí se svěřují se svým jediným přáním a touhou. Jejich upřímná vyznání vzájemné lásky a zároveň obavy z odloučení vypovídají nejen o věčných radostech, ale i trampotách zamilovaných ...

Staroegyptské milostné písně

Hle, tajemství počátku!

Ó tahači,

(Tahači – rozumí se: muži, který vlečeš rakev s mumii zesnulého či zesnulé v den pohřbu do pohřebiště. Poznámka Břetislava Vachaly.)

pohled na představenou harémových tanečnic,
jež rozdává radost, kdykoli se jí jen zachce!

Je hbitý jako šakal

a svěží jako zeleň.

Kdo ji jednou spatří, zahoří pro ni!

Dávné písně lásky: Milostná lyrika starého Egypta (1982). Přeložil Břetislav Vachala, přebásnil Michal Černík. Praha: Československý spisovatel, 1982, s. 109.

Tato slova doprovázejí scénu s tanečnicemi, která zdobí jednu ze stěn kaple manželky vezíra a velmože *Mereruky* v jeho velkolepé hrobce na královském pohřebišti v Sakkáře z doby kolem roku 2330 př. n. l. Je to nadšená chvála krásy představené harémových tanečnic. Donedávna byla považována za nejstarší a na dobu dalšího tisíciletí jedinou milostnou píseň – do roku 2000, kdy čeští egyptologové objevili v sousedním Abúsíru hrobku *Intiho* (syna vezíra Kara), soudce a představeného zádušních kněží Tetiho pyramidy (obr. 59–60). Tuto domněnku poopravil v hrobce Intiho odhalený začátek unikátní písně („Miluji tě, jsa podmaněn tvou krásou ...“), pocházející ze stejného období jako píseň *Hle, tajemství počátku!* (Vachala 2000). V případě písně z Intiho mastaby jde o skutečnou milostnou píseň vyjadřující obdiv k ženské krásě, zatímco u *Mereruky* se jedná spíše o chválu jedné určité, na reliéfu vyobrazené ženy. Žánr milostné písně, který patří k nejcennějším pokladům staroegyptské literatury vůbec, se nicméně plně rozvinul až v Ramessovské době.

56 Anonym, „*Ptactvo v papyrusové houštině*“, kolem roku 2460 př. n. l., 5. dynastie, úlolek malovaného vápencového reliéfu, výška 102 cm, naleziště: Veserkafův zádušní chrám, Sakkára, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (JE 56 001), Káhira, Egypt.

Papyrusová houština bývala zmiňována v pozdějších milostných písních jako vyhledávané útočiště zamilované dvojice.

Milostné písně z Ramessovské doby, zaznamenané hieratickým písmem (vytvořeným z hieroglyfů pro psaní na papyrus), se dochovaly na Harrisově papýru č. 500 (zde jsou sbírky *Potěšující a krásné písně tvé milé – která miluje tvé srdce – , když se vrací z lučiny* a *Potěšující písně*), který je dnes uložen v Britském muzeu v Londýně (č. 10060), na papýru Chester Beattyho I. (sbírky *Říkadla velké utěšitelky* a *Sladké výroky, nalezené ve sbírce průpovědí, které sepsal písař pohřebiště Nachtsobek*), nacházejícím se rovněž v Britském muzeu, dále na Turínském papýru č. 1996, Káhirském ostraku č. 25218 a dalších ostrakách na úlomcích vápence, jež jsou s jedinou výjimkou (petrohradská Ermitáž č. 1125) součástí bohatých sbírek Egyptského muzea v Káhiře (č. 1038, 1040, 1078, 25761). Jazykem milostných písní je novoegyptština, v pořadí třetí vývojový stupeň egyptštiny.

Milostné písně byly určeny k přednášení na slavnostních hostinách pořádaných v zahradě či ve svátečně vyzdobeném domě zámožného Egyptana. Při těchto hostinách se nalíčené ženy v dlouhých rouchách z jemného plátna scházely s vystrojenými muži, služebnice jim předkládaly vybraná jídla a nápoje, mladé dívky – profesionální zpěvačky a hráčky na harfu – přednášely za hudebního doprovodu milostné písně.

Mezi egyptskými milostnými písněmi jsou poprvé zastoupeny některé lyrické žánry, jež se ve světové literatuře později opakují. Je to popisná píseň, v níž chlapec líčí tělesné i duševní půvaby a kvality dívky a vyzdvihuje je pomocí básnických přirovnání; ranní píseň, v níž jitro a přicházející den nutí milence k bolestnému rozloučení po společně strávené noci, a nárek u dveří (paraklausithyron), kdy chlapec stojí před zavřenými dveřmi u domu své milé a prosí o vpuštění – obrací se přitom na jednotlivé části dveří a slibuje jim hojně obětiny a úplatkem si chce rovněž získat tesařova učně, aby z lehkého materiálu zhotovil dveře, kterými by se mohl kdykoli bez potíží dostat k vyvolené dívce.

Motivy milostných písní jsou opravdu rozmanité: je tu například nemoc z lásky, s níž si lékař nevědí rady, ačkoli k vyléčení stačí pohled na milovanou osobu; jsou tu poslové lásky, mezi něž patří zvířata i stromy; setkáváme se zde s překážkami, jako jsou pletichy sokyně nebo proud řeky plné krokodýlů. Tyto a mnohé další motivy rovněž známe z milostných písní jiných národů.

57 Anonym, „*Vůně lásky*“, kolem roku 2300 př. n. l., 6. dynastie, vápencový reliéf (detail), postava muže (vlevo) je v životní velikosti, naleziště: Mererukova mastaba, Sakkára, Egypt.

Princezna a kněžka bohyně lásky Hathory Vatchethor, zvaná Sešeset, čichá vůni lotosového květu po boku svého manžela – vezíra Mereruky.

58 Anonym, „*Pohřební průvod s tanci*“, přibližně 1300 až 1200 př. n. l., 19. dynastie, vápenec, 51x105 cm, naleziště: Sakkára, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum (JE 4872), Káhi-
ra, Egypt.

Jemný reliéf představuje část pohřebního průvodu, jehož součástí byly i tance a hra na bubínky. Je proveden v expresivním poamarnském uměleckém slohu a kdysi zdobil stěnu některé soukromé hrobky z Ramessovské doby.

Charakteristickým rysem egyptských milostných písní je silný citový vztah k přírodě. Často se v nich objevují zvířata, stromy, rostliny, lučina nebo řeka, přičemž se stávají přímými aktéry. Louka na břehu Nilu je místem setkání milenců, papyrusová houština je ukrývá a granátovník jim poskytuje ochranu. Dívka loví na lučině ptáky do sítí, ale není schopna soustředit se na práci, neboť láska je silnější.

Egyptské milostné písně jsou přes svou jednoduchost a stručnost nesmírně působivé a také dnešnímu čtenáři dobře srozumitelné. Jejich kouzlo a svěžest, jež pramení z hlubokého lidského citu – upřímné vroucí lásky –, je dodnes živé.

Jako ukázkou milostné lyriky starého Egypta vybíráme cyklus *Říkadla velké utěšitelky*, jenž byl zaznamenan společně s jinými literárními díly na papýru (Chestera Beattyho I) ve 12. století př. n. l.

Říkadla velké utěšitelky

První píseň

Mé milé se žádá nevyrovná,
nad všechno na světě je krásnější.
Září jak novoroční hvězda
před krásným rokem.

Vyniká jemnou pletí,
dívá se rozjasněným očima,
a když mluví, mluví sladce,
bez zbytečných slov.

Nad štíhlou šíjí, nad plnými nadry
vlní se tmavá modř vlasů.
Paže má nad zlato
a dlaně jako kalichy lotosu.

Krásu jejích boků a úzkého pasu
umocňují stehna.
Když vznešeně kráčí,
loupí mé srdce.

Muži se za ní otáčejí,
aby ji obdivovali.
Koho obšťastní úsměvem,
cítí se první mezi všemi.

Když vychází z domu,
jako by bylo vidět jenom ji
a žádnou jinou.

Druhá píseň

Můj milý hlasem svádí mé srdce
a způsobuje, že jsem nemocná.
Patří k sousedům domu mé matky,
a přesto nevím, jak se s ním setkat.

Pohled, mé srdce se trápí,
když si na něj vzpomenu.
Zachvátila mne láska.
Pohled, jak je pošetilý,
ale já jsem pošetilá
stejně jako on.
Nic neví o mé touze,
že ho chci objímat.

Můj milý, kéž bych Ti Zlatou
byla přikázána mezi ženami.
Přiď ke mně,
abych tě spatřila,
aby se radoval můj otec a matka,
aby ti vyšli vstříc,
aby jásali, můj milý.

Třetí píseň

Mé srdce touží spatřit Hathorinu krásu
a s ní přebývat v jejím domě.

Cestou jsem potkala Meheje na koni
s jeho mladíky.
Nevím, jak bych mu unikla.
Mám si ho nevšímat?
Cesta se podobá řece
a země mi utíká pod nohama.
Jak jsi strašně nevědomé, srdce moje!
Proč Meheje přehlížíš?
Když ho nevšímavě minu,
jen mu tak prozradím své city.
Hle, jsem tvoje, řeknu mu.
A on bude mé jméno hlasitě velebit.
Ustanoví mě první
z těch, kteří ho následují.

Čtvrtá píseň

Srdce se mi prudce chvěje,
když pomyslím, jak ho miluji.
Nenechá mě kráčet
jako jiného člověka.
Nedovolí mi obléknout si šaty,
nedovolí mi uchopit vějíř,
nedovolí mi nalíčit si oči
ani se pomazat vonnými mastmi.
Když na něj pomyslím,
srdce mi říká:
Nezastavuj se! Jdi rovnou k cíli!

Netrap mě, srdce moje,
nebuď tak pošetilé!
Vzpamatuj se!
Když milý k tobě přichází,
přicházejí s ním
i oči jiných.
Nedopuť, aby lidé o mně řekli:
Ta žena se zamilovala.
Kdykoliv na něj pomyslíš,
zůstaň pevné, srdce moje.

Pátá píseň

Uctívám Zlatou,
modlím se k Jejímu Veličenstvu,
velebím Paní nebe,
chválím Paní lásky.
Snažně jsem ji prosil.
A ona vyslyšela mé prosby
a mou paní mi seslala.
Přišla za mnou, aby mě spatřila.

Jásal jsem, cítil se šťastný a velký,
neboť mi řekli:
Hle, ona je tady!
A když vstoupila,
mladíci se mlčky uklonili
z veliké touhy k ní.

Znovu jsem prosil bohyni lásky,
aby mi darovala milou.
Před třemi dny jsem ji prosil
jejím jménem.
Odešla ode mne před pěti dny.

59 Anonym, „Služebník se psem“, kolem roku 2330 př. n. l., 6. dynastie, vápencový reliéf, výška 22,5 cm, naleziště: hrobka Intiho, soudce a představeného zádušních kněží Tetiho pyramid, jižní Abúsír, Egypt.

Součástí výzdoby jižní stěny kaple Intiho mastaby je také znázornění jeho oblíbeného loveckého psa *Idžema*, kterého drží na vodítku plešatý a bradatý služebník trpasličího vzrůstu. Egypťané měli psy (a také kočky a opice) ve velké oblibě a považovali je za členy rodiny. Jejich jména byla velice příznačná, například „*Krásnohlávek*“, „*Krasavec*“, „*Rychlík*“ nebo „*Silák*“. V případě psa *Idžema* se pravděpodobně jedná o „*Červenáčka*“, čemuž odpovídají i dochované zbytky červeného malování na jeho těle. Jde ostatně o první případ výskytu tohoto zvířecího jména.

60 Anonym, „Hudební scéna“, kolem roku 2330 př. n. l., 6. dynastie, vápencový reliéf, výška 32 cm, naleziště: hrobka Intiho, soudce a představeného zádušních kněží Tetiho pyramid, jižní Abúsír, Egypt.

Severní stěnu kaple Intiho hrobky, objevené českou expedicí v roce 2000, zdobí unikátní hudební scéna představující dva sedící harfeníky a dva zpěváky. Doprovodný hieroglyfický nápis, psaný v nejstarší egyptštině a uspořádaný do dvou řádků zprava doleva, uvádí popěvek a začátek písně, kterou zobrazení zpěváci (zřejmě současně) přednášeli a která v překladu zní: „Miluji tě, jsa podmaněn tvou krásou ...“. Jde o nejstarší dochovanou milostnou píseň, vyjadřující obdiv k ženské kráse. Zajímavá je i poslední hieroglyfická značka nápisu, jež zpodobňuje klečící ženu s malým chlapcem na klíně.

Šestá píseň

Šla jsem kolem jeho domu
a dveře byly otevřené.
Milý stál vedle své matky
a všichni sourozenci byli s ním.

Mému milému se žádný nevyrovná.
Láska k němu
zachvátí srdce každého,
kdo jej spatří.

Když jsem šla kolem,
pohlédl na mne
a já osaměla se svým jásotem.
Jak je srdce šťastné,
jak velikou má radost,
že spatřilo milého!

Ach, kéž by jeho matka znala mé přání.
Ach, Zlatá, napověz jí,
ať mne pochopí
a pospíším k svému milému.
Políbím ho před jeho rodinou
a nebudu se stydět,
budu se radovat z jejich údivu,
vždyť ty mne znáš,
znáš mé srdce,
které chce vyskočit.

Bohyni lásky uspořádám svátek,
aby můj milý mohl na mne
hledět celou noc,
a noc bude plynout
a bude krásná.

Sedmá píseň

Už sedm dní jsem nespátřil milou.
Přišla na mne nemoc,
údy mi ztěžkly,
zapomněl jsem na své tělo.

Ani vrchní lékaři
mne nevyléčí svými léky
Ani zaříkávači
nezaženou mou nemoc.

Stačí však vyslovit její jméno
a já se uzdravím.

Stačí, když budou přicházet její poslové,
a to mne navrátí k životu.

Nad všechny léky,
nad všechny lékařské knihy je má milá.
Ona je můj amulet.
Když přichází, uzdravuji se.
Když se na mne dívá, mládnou.
Když se mnou mluví, sílím.
Když ji objímám, vyhání ze mne zlo.

Odešla ode mne už před sedmi dny.

Říkadla velké utěšitelky (1982). In: *Dávné písně lásky: Milostná lyrika starého Egypta*. Přeložil Břetislav Vachala, přebásnil Michal Černík. Praha: Československý spisovatel, 1982, s. 10–19.

61 Anonym, „*Idol plodnosti*“, 7. století n. l. (nebo později), kost, výška 7,5 cm, naleziště: neznámé, uloženo: Soukromá sbírka, Praha, Česká republika.

Ve starší egyptologické literatuře byly malé kostěné figurky žen tohoto typu považovány za dětské hračky – panenky. Nyní se však ukazuje, že se jedná spíše o idoly ženské plodnosti, které vyjadřovaly přání ženy otěhotnět a mít děti. Stylizovaná postava vyřezaná ze zvířecí kosti patřičně také zdůrazňuje dolní část ženského těla. Jelikož jde o pokračování dávného egyptského zvyku (již ve Střední říši) zhotovování ženských plastik ze dřeva a fajánse jako mocných idolů plodnosti zaručujících početí, máme zde zároveň jeden z dokladů, jak tradice faraonského Egypta přetrvávají i v mnohem pozdějším křesťanském a islámském období.

lizovaná postava vyřezaná ze zvířecí kosti patřičně také zdůrazňuje dolní část ženského těla. Jelikož jde o pokračování dávného egyptského zvyku (již ve Střední říši) zhotovování ženských plastik ze dřeva a fajánse jako mocných idolů plodnosti zaručujících početí, máme zde zároveň jeden z dokladů, jak tradice faraonského Egypta přetrvávají i v mnohem pozdějším křesťanském a islámském období.

Literatura

(citovaná, použitá, doporučená)

- Amenhotep IV. (Achnaton) (kolem roku 1350 př. n. l.): *Chvalo zpěv na Slunce*. In: Vachala, Břetislav (1986): Achnatonův chvalozpěv na Slunce. *Nový Orient*, roč. 41, 1986, č. 9, s. 280–281.
- Araújo, Luís Manuel de (2000): *Estudos sobre Erotismo no Antigo Egípto*. Lisboa: Edições Colibri.
- Arnold, Dorothea (1996): *The Royal Women of Amarna: Images of Beauty from Ancient Egypt*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Ashton, Sally-Ann (2003): *The Last Queens of Egypt*. London: Pearson.
- Assmann, Jan (2001): *Maat: Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*. München: Verlag C. H. Beck
- Baines, John (1984): *Fecundity Figures: Egyptian Personification and the Iconology of a Genre*. Warminster: Aris and Phillips.
- Baines, John – Málek, Jaromír (1996): *Svět starého Egypta: Kulturní atlas*. Praha: Knížní klub.
- Bishop, Clifford – Husain, Shahrukh – Vitebsky, Piers (2001): *Origins – The Evolution of Sexual Culture*. In: Bishop, Clifford – Osthelder, Xenia, ed., *Sexualia: From Prehistory to Cyberspace*. Köln am Rhein: Könnemann Verlagsgesellschaft mbH, s. 129–187.
- Bishop, Clifford – Osthelder, Xenia, ed. (2001): *Sexualia: From Prehistory to Cyberspace*. Köln am Rhein: Könnemann Verlagsgesellschaft mbH.
- Brunner-Traut, Emma (1981): *Die Alten Ägypter: Verborgenes Leben unter Pharaonen*. 3. vydání. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.
- Burridge, Alwyn L. (1993): Akhenaten: A New Perspective. Evidence of a Genetic Disorder in the Royal Family of 18th Dynasty Egypt. *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities*, roč. 23, s. 63–74.
- Callender, Vivienne Gae (1992): *The Wives of the Egyptian Kings: Dynasties I–XVII*. Díl I–III. PhD Dissertation. Sydney: Macquarie University Press.
- Cannuyer, Christian, ed. (2001): *La femme dans les civilisations orientales et Miscellanea Aegyptologica*. Christiane Desroches Noblecourt in honorem (= *Acta Orientalia Belgica*, XV). Bruxelles – Louvain – Leuven Société: Belge d'Études Orientales.
- Capel, Anne K. – Markoe, Glenn E., ed. (1996): *Mistress of the House, Mistress of Heaven: Women in Ancient Egypt*. New York: Hudson Hills Press.
- Dávné písně lásky: Milostná lyrika starého Egypta* (1982). Přeložil Břetislav Vachala, přebásnil Michal Černík. Praha: Československý spisovatel, 1982.
- Desroches Noblecourt, Christiane (1986): *La femme au temps des pharaons*. Paris: Stock/Laurence Pernoud.
- Dodson, Aiden – Hilton, Dyan (2004): *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. London: Thames and Hudson.
- Feucht, Erika (1995): *Das Kind im Alten Ägypten*. Frankfurt – New York: Campus Verlag.
- Fischer, Henry George (1989; 2000): *Egyptian Women of the Old Kingdom and of the Heracleopolitan Period*. 1. vydání; 2. vydání. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Fox, Michael V. (1985): *The Song of Songs and the Ancient Egyptian Love Songs*. Madison (Wisconsin): The University of Wisconsin Press.
- Freed, Rita E. – Markowitz, Yvonne J. – D'Auria, Sue H. (1999): *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen*. Boston – London: Museum of Fine Arts.
- Hawass, Zahi (1995): *Silent Images: Women in Pharaonic Egypt*. Cairo: Cultural Development Fund.
- Helck, Wolfgang – Otto, Eberhard – Westendorf, Wolfhart, ed. (1975–1988): *Lexikon der Ägyptologie*. Díl I–VII. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hérodotos (1972): *Dějiny aneb devět knih nazvaných Músy*. Přeložil Jaroslav Šonka. Praha: Odeon.
- Hill, Charlotte – Wallace, William (1999): *Erotikon: Erotische Kunst und Literatur aus aller Welt*. Köln: Benedikt Taschen Verlag GmbH. (Překlad anglického originálu: *Erotica: An Illustrated Anthology of Sexual Art and Literature*, Volumes I, II+III. London: Eddison Sadd Editions Limited, 1992, 1993, 1996.)
- Hopkins, Keith (1980): Brother – Sister Marriage in Roman Egypt. In: *Comparative Studies in Society and History*, roč. 22, č. 3, s. 303–354.
- Houlihan, Patrick F. (2001): *Wit and Humour in Ancient Egypt*. London: The Rubicon Press.
- Jacq, Christian (2001): *Egyptiánky. Život žen faraonského Egypta. Královny, manželky, milenky, kněžky*. Praha: Rybka Publishers.
- Jánosi, Peter (1996): *Die Pyramidenanlagen der Königinnen: Untersuchungen zu einem Grabtyp des Alten und Mittleren Reiches*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Janssen, Rosalind M. – Jac, J. (1990): *Growing Up in Ancient Egypt*. London: Rubicon Press.
- Janssen, Rosalind M. – Jac, J. (1996): *Getting Old in Ancient Egypt*. London: Rubicon Press.
- Kampen, Natalie Boymel, ed. (1996): *Sexuality in Ancient Art: Near East, Egypt, Greece, and Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kemp, Barry J. (1989): *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization*. London – New York: Routledge.
- Lesko, Barbara S., ed. (1989): *Women's Earliest Records from Ancient Egypt and Western Asia*. Atlanta (Georgia): Scholars Press.
- Lo Duca, Giuseppe Maria (1966): *Erotique de l'art*. Paris: La Jeune Parque.
- Lo Duca, Giuseppe Maria (1969): *Histoire de l'érotisme*. Paris: La Jeune Parque.
- Málek, Jaromír (1999): *Egyptian Art*. London: Phaidon Press.

- Málek, Jaromír (2003): *Egypt: 4000 Years of Art*. London: Phaidon Press.
- Manniche, Lise (1987): *Sexual Life in Ancient Egypt*. London – New York: KPI Ltd.
- Manniche, Lise (1999): *Sacred Luxuries: Fragrance, Aromatherapy and Cosmetics in Ancient Egypt*. London: Opus Publishing.
- Mathieu, Bernard (1996): *La poésie amoureuse de l'Égypte ancienne*. Le Caire: IFAO.
- Meskel, Lynn (2002): *Private Life in New Kingdom Egypt*. Princeton: Princeton University Press.
- Montserrat, Dominic (1996): *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt*. London – New York: Kegan Paul International.
- Montserrat, Dominic, ed. (1998): *Changing Bodies, Changing Meanings: Studies on the Human Body in Antiquity*. London: Routledge.
- Morenz, Siegfried (1982): *Die Stellung der Frau im alten Ägypten*. Leipzig: Karl-Marx-Universität.
- Mysłiwiec, Karol (1998): *Eros nad Nilem*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Neumann, Stanislav Kostka (1925–1926): *Dějiny lásky. Populární obrazy z dějin snubnosti, manželství a prostituce od pravěku až po dobu nejnovější. Podle výsledků bádání moderního a z vědeckých děl nejspolehlivějších sest. a zprac. Hynek Záruba a Jiří Votoček*. 5 svazků – Díl 1. (Láska primitivní), 1925, 359 s., 17 obr. Díl 2. (Láska antická), 1925, 395 s., 18 obr. Díl 3. (Láska středověká), 1925, 509 s., 22 obr. Díl 4. (Láska východní), 1925, 491 s., 22 obr. Díl 5. (Láska novodobá), 1926, 602 s., 26 obr. Praha: Šotek.
- Neumann, Stanislav Kostka (1931–1932): *Dějiny ženy: Populární sociologické, etnologické a kulturně-historické kapitoly*. 4 svazky – Díl 1. (Žena přírodní), 1931, 542 s., 210 obr. Díl 2. (Žena starověká), 1932, 452 s., 172 obr. Díl 3. (Žena středověká a renesanční), 1932, 349 s., 140 obr. Díl 4. (Žena novodobá a moderní), 1932, 512 s., 196 obr. Praha: Melantrich.
- Neumann, Stanislav Kostka (1999): *Dějiny ženy: Populární sociologické, etnologické a kulturně historické kapitoly*. (Reedice s doplňkem dr. Evženie Kloučkové.) Praha: Ota- kar II., Euromedia group k. s., Knižní klub Praha.
- Nofret – Die Schöne: *Die Frau im Alten Ägypten*. Ausstellungskatalog I. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1984.
- Nofret – Die Schöne: *Die Frau im Alten Ägypten*. Ausstellungskatalog II. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1985.
- Ogden, Daniel (1999): *Polygamy, Prostitutes and Death*. London: Duckworth.
- Omlin, Joseph A. (1973): *Der Papyrus 55001 und seine Satirisch-erotischen Zeichnungen und Inschriften*. Torino: Edizioni d'Arte Fratelli Pozzo.
- Pérez Arroyo, Rafael (2003): *Egypt: Music in the Age of the Pyramids*. Madrid: Editorial Centro de Estudios Egipcios
- Pfrommer, Michael (2002): *Königinnen vom Nil*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Pinch, Geraldine (1993): *Votive Offerings to Hathor*. Oxford: Griffith Institute, Ashmolean Museum.
- Pomeroy, S. B. (1984): *Women in Hellenistic Egypt from Alexander to Cleopatra*. New York: Schocken Books.
- Redford, Donald B., ed. (2000): *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Díl I–III. Oxford: Oxford University Press.
- Reeves, Nicholas (2003): *Achnaton: Falešný egyptský prorok*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Reiser, Elfriede (1972): *Der königliche Harem im alten Ägypten und seine Verwaltung*. Wien: Verlag Notring.
- Roberts, Alison (1995): *Hathor Rising: The Serpent Power of Ancient Egypt*. Totnes: Northgate Publishers.
- Robins, Gay (1988): *Ancient Egyptian Sexuality. Discussions in Egyptology*, roč. 11, s. 61–72.
- Robins, Gay (1993): *Women in Ancient Egypt*. London: British Museum Press.
- Robins, Gay (1996): *Dress, Undress, and the Representation of Fertility and Potency in New Kingdom Egyptian Art*. In: Kampen, Natalie Boymel, ed., *Sexuality in Ancient Art: Near East, Egypt, Greece, and Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 27–40.
- Roth, Silke (2001): *Die Königsmütter des Alten Ägypten von der Frühzeit bis zum Ende der 12. Dynastie*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Roth, Silke (2002): *Gebieten aller Länder: Die Rolle der königlichen Frauen in der fiktiven und realen Aussenpolitik des ägyptischen Neuen Reiches*. Freiburg – Göttingen: Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht.
- Říkadla velké utěšitelky (1982). In: *Dávné písně lásky: Milostná lyrika starého Egypta*. Přeložil Břetislav Vachala, přebásnil Michal Černík. Praha: Československý spisovatel, 1982, s. 10–19.
- Shaw, Ian – Nicholson, Paul (1995): *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. London: British Museum Press.
- Schaw, Brent D. (1992): *Explaining Incest: Brother-Sister Marriages in Graeco-Roman Egypt*. *Man*, roč. 27, s. 267–299.
- Schmidt, Robert A. – Voss, Barbara L., ed. (2000): *Archaeologies of Sexuality*. London – New York: Routledge.
- Strouhal, Eugen (1994): *Život starých Egyptanů*. London: Opus Publishing Limited.
- Teeter, Emily (1997): *The Presentation of Maat: Ritual and Legitimacy in Ancient Egypt*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Troy, Lanna (1986): *Patterns of Queenship in Ancient Egyptian Myth and History*. Uppsala: Universitas Uppsaliensis.
- Tyldesley, Joyce (1999): *Dcery bohyně Isis*. Ostrava: Domino.
- Vachala, Břetislav (1978): *Sociální postavení ženy v Egyptě za Staré říše*. Nepublikovaná rigorózní práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Vachala, Břetislav (1992): *Moudrost starého Egypta*. Praha: Knižní podnikatelský klub.
- Vachala, Břetislav (1994): *Pověsti a legendy faraónského Egypta*. Praha: Knižní podnikatelský klub.
- Vachala, Břetislav (1997): *Mír na Nilu: První mírová smlouva a její pozadí*. Praha: Makropulos.
- Vachala, Břetislav (2000): *Nejstarší literární texty v nekrálovských hrobkách egyptské Staré říše*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Vachala, Břetislav (2001): *Objev hrobky staroegyptského soudce: Nejstarší milostná píseň a jedno z nejstarších psích jmen*. *Vesmír*, roč. 80 (131), 2001, č. 5, s. 255–260.

- Vachala, Břetislav (2003): *Egypt*. Praha: Libri.
- Vachala, Břetislav (2003): *Milostné písně starého Egypta*. Praha: Set Out.
- Vachala, Břetislav (2003): „Miluji tě, jsa podmaněn tvou krásou“ aneb nejstarší egyptská milostná píseň. *Univerzitní noviny – List Masarykovy univerzity a Nadace Universitas Masarykiana*, roč. 10, č. 2, s. 43–45.
- Verner, Miroslav (1994): *Ztracené pyramidy, zapomenutí faraoni: Abúsir*. Praha: Academia – Škodaexport.
- Verner, Miroslav (1995): *Abusir III: The Pyramid Complex of Khentkaus*. Praha: Universitas Carolina – Academia.
- Verner, Miroslav (1997): *Pyramidy: Tajemství minulosti*. Praha: Academia.
- Verner, Miroslav – Bareš, Ladislav – Vachala, Břetislav (1997): *Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta*. Praha: Karolinum.
- Verner, Miroslav – Callender, Vivienne G. (2002): *Abusir VI – Djedkare's Family Cemetery*. Prague: Set out.
- Walker, Susan – Ashton, Sally-Ann, ed. (2003): *Cleopatra Reassessed*. London: The Trustees of the British Museum.
- Walker, Susan – Higgs, Peter (2001): *Cleopatra of Egypt from History to Myth*. London: The British Museum Press.
- Ward, William A. (1986): *Essays on Feminine Titles of the Middle Kingdom and Related Subjects*. Beirut: American University of Beirut.
- Wedel, Carola (2005): *Nofretete und das Geheimnis von Amarna*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Wenig, Steffen (1967): *Die Frau im alten Ägypten*. Leipzig: Edition Leipzig.

